

II

Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Etnik Dağılımı

Prof. Dr. Servet MUTLU

Başkent Üniversitesi, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara

GİRİŞ¹

Osmanlı İmparatorluğu çeşitli iç ve dış nedenlerin etkisi ile dağılırken, önde gelen etnik azınlıklar, ya da en azından bunların önderleri, 19'uncu yüzyılın sonlarına doğru ya Ermeniler'de olduğu gibi bağımsız bir devlet kurmak, ya da Rumlar'da olduğu gibi kendi soydaşları ile birleşmek amacı ile çeşitli karışıklıklar yaratmışlardır. Her bir azınlığın nüfusu ve bu nüfusun bulunduğu coğrafi yöredeki toplam nüfusa oranı, önemli bir mesele oluşturmuştur. Ayrılıkçı veya toprak talebinde bulunan taraflarca, kendi taleplerini haklı göstermek amacı ile nüfusa ilişkin çeşitli rakamlar üretilmiştir. Osmanlı Yönetimi ise, yapılan nüfus sayımlarının ortaya koyduğu rakamları öne sürmüştür. Ayrılıkçı ve toprak talebinde bulunan taraflar, söz konusu nüfus sayımı sonuçlarının tarafı ve güvenilmez olduklarını ve bu nedenle hiçbir değer taşımadıklarını iddia etmişlerdir. Daha sonra meydana gelen olaylar, azınlıkların emelleri açısından talihsiz sonuçlar vermiştir. Aynı iddialar halâ, bu iddiaların bazı önde gelen taraftarlarınca tarihi gerçeğe olarak öne sürülmektedir.²

Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkları oluşturan etnik grupların ve Müslümanlar'ın sayıları ve coğrafi dağılımları konusundaki iddialarında Rumlar, Ermeni ayrılıkçılar ve Osmanlılar acaba ne ölçüde haklı iddiler? Bu konudaki sorunların çözümü için yapılması gereken en önemli iş, Osmanlı nüfus sayımları sonuçlarının doğruluk derecelerinin ortaya konulmasıdır. Bu çalışmanın temel amacı budur.

Osmanlı Nüfus Sayımları

Bir nüfus sayımının yapılış şekli ile amaçları, sonuçlarının doğruluk derecesi ile doğrudan bağlantılıdır. Bu nedenle, her ne kadar bu çalışmanın esas amacını oluşturmasa da, burada Osmanlılar'ın nüfus sayımları ve bunları uygulama yöntemlerine değinmek yerinde olacaktır.

Osmanlılar, vergi mükelleflerini belirlemek üzere yürüttükleri tahrirler kapsamında nüfus kayıtları tutmaya büyük önem verirlerdi. Bu tahrir defterleri, her bir hanedeki yetişkin erkek sayısını içerirdi. Onbeşinci ve onyedinci yüzyıllar arasındaki döneme ait tahrir defterlerinde, Müslüman ve gayrimüslim aile reisleri, ekip biçtikleri toprakların büyüklüklerine göre; çift, nım-çift, bennak ve caba olarak, kayıtlı bulunurlardı. Bir hanede evli olmayan yetişkin erkekler de mücerred olarak ayrıca kaydedilirdi. Gayrimüslim tebaa tarafından şahıs başına ödenen vergi (cizye) Osmanlı hazinesinin belli başlı gelir kaynaklarından birini teşkil ettiğinden, merkezî yönetim söz konusu vergi incelemelerini yenilemeye ve kayıtları güncel tutmaya büyük önem verirdi. Özellikle 19'uncu yüzyılda Osmanlı yönetimi, nüfus sayımına ve nüfusun yaşa, etnik özelliklere ve coğrafi yörelere göre dağılımına giderek daha büyük bir önem vermeye başladı.

Ülkede ilk genel (imparatorluk çapında) nüfus sayımı 1830/31'de; ABD'de, İngiltere'de ve Fransa'da nüfus sayımı ile ilgili süreçlerin uygulanmaya başlanmasından, sadece bir çeyrek yüzyıl sonra yapılmıştır. 1826 yılında Yeniçeri Ocakları'nın kaldırılmasından sonra modern bir ordunun oluşturulması sırasında, erkek nüfusun sayısı ve yaşı hakkında doğru bilgilere ihtiyaç duyulmuş ve yalnızca erkek nüfus sayılmıştır.³

1835 yılında ayrı bir Nüfus Dairesi kurulmuşsa da, on yıl geçmeden bu daire lağvedilmiştir. Ancak, Nüfus Dairesi lağvedilmiş olsa da nüfus memurlarının imparatorluk dahilindeki önemli yerlerde görevlerini sürdürdüklerine ve henüz ortaya çıkarılmamış olsalar da 1835, 1838, 1844 ve 1857 yıllarına ait nüfus raporlarının hazırlandığına ilişkin deliller mevcuttur.⁴ Bu raporlardan sadece 1844 yılına ait olanı bir nüfus sayımına dayanılarak hazırlanmış olup, buna ait istatistikî bilgiler, verilere ulaşabildikleri anlaşılan Ubicini and Eugene Boré tarafından nakledilmiştir. Nüfus sayımının sonuçlarını özetleyen Ubicini, hazırladığı nüfus tabloları konusunda "kesin şekilde doğru olmasalar da....en azından sunulabilmeye uygun hale getirilebildikleri ölçüde doğrudurlar. Tablolarda yer alan bilgiler 1844 yılında, dönemin Harbiye Nazırı Rıza Paşa'nın askere alma yönteminde değişiklik yaparak orduyu örgütlemeye

çalıştığı sıralarda İmparatorluk çapında gerçekleştirilen genel nüfus sayımı sonuçlarından derlenmiştir” ifadesinde bulunmuştur.⁵

Nüfus sayımları özellikle Tanzimat’tan sonra daha fazla önem kazanmıştır. Nüfusun askere alınabilecek kesiminin sayısını belirlemeye duyulan ihtiyacın yanısıra, modern ordunun ve hükümetin üstlendiği yeni idarî işlevlerin finanse edilebilmesi için yeni gelir kaynaklarının bulunmasına da gerek duyulmuştur. Bu dönemde birçok gayrimüslim cemaat, vergi yükümlülüklerini asgariye indirmek amacıyla nüfuslarını mümkün olduğunca düşük göstermek için eski nüfus kayıtlarını kullanmışlardır. Zorunlu askerlik uygulaması 1855 yılında başlatılmış, ancak hiçbir zaman Hristiyanlar’a uygulanmamıştır. Gayrimüslim tebaaca şahıs başına ödenen vergi de 1857 yılında askerlik hizmeti yapmak yerine ödenen bir vergiye dönüştürülmüştür (bedel-i askeriye). Bu nedenle, nüfus kayıtlarının sürekli güncellenmesi hayati önem kazanmıştır.

Kırım Savaşı’nın ardından Kadastro Dairesi (Tahrir-i Emlak Nezareti) kurulmuştur. Bu daireye, vergi toplama amacı ile kişilerin sahip oldukları mülkün kaydedilmesi yanında erkek tebaanın sayılarak nüfusa kaydedilmesi ve hem kişilerin vergi yükümlülüklerini gösteren hem de kimlik belgesi olarak kullanılacak vergi nüfus tezkerelerinin çıkarılması görevi verilmiştir.⁶ Vergi sisteminde yapılacak bir reform gereği olarak, 1862 yılında gayrimüslimlere yönelik bir nüfus sayımı yapılması için talimat verilmiş, 1866 yılında Tuna Vilayeti’nde bir nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Söz konusu nüfus sayımı, reformcu olarak bilinen Mithat Paşa’nın yönetimi altında bulunan bu vilayette, başlıca amacı İmparatorluğun gayrimüslim tebaasının yararına olacak reformların yapılması olan 1856 tarihli Islahat Fermanı’nın yayınlanmasının ardından doğan aciliyet üzerine yapılmıştır. Bu sayımda da yine, İmparatorluğun kadın tebaası ile ilgili bir kayıt tutulmamış, Mithat Paşa, tamamlanması 1873 yılını bulan nüfus sayımı sonuçlarını eğitimde ve ekonomik ve sosyal alanlarda uyguladığı reformlar için esas almış, ayrıca, yerel ihtiyaçların karşılanmasında ve Sırbistan ile Romanya’dan kaçan Müslüman mültecilerin iskânında kullanılmak üzere hükümetten yeni malî kaynak temin edebilmek için kullanmıştır.

Mithat Paşa, sadrazam olarak görev yaptığı ilk dönem sırasında, 1872 yılında, ülkedeki nüfus sayım sistemini ve kullanım alanlarını incelemek üzere bir komisyon oluşturmuştur. Söz konusu komisyonun hazırladığı rapordan yola çıkılarak, bir genel nüfus yönetmeliği yayınlanmış

ve 1874 yılında Şuray-ı Devlet, ülkede genel bir nüfus sayımı yapılması kararını almıştır. Bu arada, Nüfus Dairesi önceki haline oranla çok daha bağımsız bir nitelik kazanmıştır.⁷

Yeni nüfus sayımı düzenlenmesi yönündeki karar, 1850'ler sonlarında ve 1860'larda İmparatorluk bünyesinde meydana gelen demografik ve ekonomik değişikliklerle doğrudan bağlantılıdır. Bu dönemde iki milyona yakın Müslüman Kafkasya'dan kaçarak İmparatorluk topraklarına gelmiştir. Avrupa ülkeleri ile olan ticaretteki artış, nüfusun iç kısımlardaki kırsal alanlardan sahil kentlerine kaymasına neden olmuştur. 1864 tarihli Vilayet Yasası ve 1871 yılında bu yasada yapılan değişiklik, nüfus memurlarına verilmiş olan makamların kaldırılmasına yol açmış, bunun sonucu olarak nüfus kayıtları düzgün tutulamamış ve neticede hem vergilerin toplanmasında hem de Müslümanlar'ın askere alınma işlemlerinde aksaklıklar meydana gelmiştir.⁸

Yeni nüfus sisteminin temelinde, kaza düzeyinde komitelerin oluşturulması yer almıştır. Söz konusu komiteler bir hükümet görevlisi bir Müslüman, bölgedeki cemaat liderleri arasından seçilecek bir gayrimüslim, bir sekreter ve onun yardımcısından oluşturulmuşlardır. Komite içinde hem bir Müslüman'ın hem de bir gayrimüslimin yer alması, etnik gruplardan herhangi birinin nüfusunun eksik sayılmasını önlemek amacıyla yönelik olarak düşünülmüştür. Komiteden, tüm mahallelere ve köylere giderek gerçek anlamda bir nüfus sayımı yapması istenilmiştir. Çocuklar da dahil olmak üzere yörede yaşayan tüm erkekler, komitenin ve köyün ihtiyar meclisinin önüne çıkarak kendilerini göstermeye mecbur tutulmuşlardır. Komite üyelerine, yeni doğmuş bebekleri dahi kendi gözleri ile görmeleri yönünde talimat verilmiştir. Bu işlemler sırasında yaş, deri rengi, göz rengi ve yaş ilerledikçe düzelmeyen bedensel aksaklıkların da kaydedilmesi istenilmiştir. Nüfus komitesine, gerektiği takdirde kişileri görevlilerin önüne çıkarmak amacı ile kuvvet kullanma yetkisi de verilmiştir. Köylerde yapılan nüfus sayımı sonucunda düzenlenen isim listelerinin, ihtiyar meclisi tarafından onaylandıktan sonra ilçe merkezindeki nüfus bürosuna teslim edilmesi istenilmiştir. İlçedeki nüfus memurunun rakamları toplayarak bir üst idarî birime aktarması, sonuçta da bu rakamların Dersaadet'teki Defteri Hakani'ye iletilmesi şeklinde bir uygulama getirilmiştir. Kazadaki nüfus memuru, Müslüman erkeklere ait kayıtların suretlerini bölgedeki ordu makamlarına da göndermekle görevli kılınmıştır.

1874'te verilen nüfus sayım talimatı kapsamında yürütülecek uygulamalar, bir yıl boyunca sürdürülen hazırlık çalışmalarına rağmen, hiçbir zaman tamamlanamamıştır. Önce Abdülaziz'in, ardından V. Murat'ın tahttan indirilmeleri ve 1876'da II. Abdülhamit'in tahta geçmesi dönemlerinde yaşanan ciddi malî kriz ve siyasi karışıklıklar, söz konusu talimatın uygulanmasını engellemiştir. Yeni sultan ilk iş olarak, Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesi ve Berlin Antlaşması (1878) ile istikrarın sağlanmasının ardından, yeni bir nüfus sayımı yapılması için bir emir çıkarmıştır. Bu amaçla, M. Bollond adında bir Fransız uzmanı ülkeye getirterek kendisinden, nüfus teşkilatını ve nüfus sayım yöntemlerini incelemesini ve yeni bir sistem oluşturmasını istemiştir. Bollond, incelemesinin ardından eski sistemin mantıklı ve İmparatorluğun koşullarına uygun bir sistem olduğunu ifade etmiştir.⁹ Konu bu kez de Şuray-ı Devlet'e götürülmüş ve orada tartışılmıştır. Şuray-ı Devlet, bu tartışmaların ardından bir dizi öneri getirmiş, her ne kadar 1874 nüfus sayımı gerçekleştirilememişse de, bu sayımın planlanması sırasında edinilen bilgilerin yeni bir nüfus sayımı yapılmasında yardımcı olacağını belirtmiş ve Müslüman nüfusun yaş gruplarına göre bölümlere ayrılmasının uygulamada büyük önem taşıyacağı konusunda askerî makamlarla görüş birliğine varmıştır. Ayrıca her Osmanlı tebaasına, bireyler ve devlet arasında giderek artmakta olan ilişkilerde kullanılmak üzere kimlik kartı yerine geçecek birer tezkere verilmesinin gerekliliğini vurgulamış ve hazırlanacak nüfus istatistiklerinin, başta vergi alanında olmak üzere idarî işlemlerde ve askerlikle ilgili konularda yarar sağlayacağını ifade etmiştir. Bunun dışında, "Bir nüfus sayımı nüfusun herhangi bir zamandaki miktarını gösterir. Nüfusta meydana gelen değişiklikler sürekli ve...doğal olduğundan, [nüfusta] meydana gelecek tüm değişiklikleri kaydetme imkânını verecek ve bu şekilde bir sayımdan azami ölçüde faydalanılabilmeyi sağlayacak, mantıkî bir temele dayanan yeni bir sistemin geliştirilmesi gereklidir" görüşünü belirtmiştir.¹⁰ Şuray-ı Devlet'e göre, yapılacak bir nüfus sayımı, nüfus hakkında güncel ve genel bir bilgi sağlamak üzere tüm doğum ve ölümlerin sürekli olarak kaydedilmesi ile sürekli olarak güncellenecek bir istatistikî tabanın oluşturulması için gerekli geçici bir uygulama niteliğindedir.

Sicil-i Nüfus Nizamnamesi olarak adlandırılan ve Şuray-ı Devlet'in görüşlerini de içerecek şekilde eski sistemi geliştiren yeni nüfus yönetmeliği, 1881 yılında Sultan tarafından onaylanarak yürürlüğe konulmuştur.¹¹ Yeni yönetmelik, nüfus sayım komitelerinin oluşturulması

ve izlenecek sayım ve kayıt süreçleri açısından eski yönetmeliğe benziyordu. Getirilen bir yenilik, sayımı ve kaydı yapılan her bireye imzalı ve mühürlü bir Nüfus Tezkeresi verilmesidir. Nüfus Tezkeresi önemli bir belge niteliğinde olup, mülk alan veya satan, mahkeme önüne çıkan, İmparatorluk sınırları içerisinde veya dış ülkelere seyahat eden, yahut ta karakolda veya belediyede bir işi olan herkesin mutlaka bu belgeyi göstermesi şart koşulmuştur. Nüfusa kayıtlı olmadığı anlaşılan veya nüfus görevlilerine gerekli bilgileri vermekten kaçınan kişilere para cezaları ve zaman zaman da hapis cezası verilmiştir. Askerlik çağında bulunan erkekler arasından söz konusu kimlik belgelerini çıkarmamış olduğu anlaşılanlar, başka hiçbir resmî işleme tabi tutulmadan derhal askere alınmışlardır. Yeni yönetmelikle getirilen ikinci bir yenilik ise, nüfus sayımına kadınların da dahil edilmesi olmuştur. Sicil-i Nüfus Nizamnamesi, İmparatorluk içerisinde sonradan yapılan diğer tüm nüfus sayımlarının temelini oluşturmuştur.

Yeni yönetmelik, yapılacak ilk nüfus sayımının ardından, sürekli bir kayıt sisteminin uygulanmasını gerekli kılmıştır. Buna göre; bugün olduğu gibi, tüm doğumlar, ölümler, evlilikler, boşanmalar ve ikâmet yeri değişiklikleri daha gerçekleştikleri anda yerel olarak nüfusa kaydedilmeye başlanmıştır. Kayıtların güncel tutularak İmparatorluk nüfusunun son durumu ile ilgili daimî ve sürekli bir kayıt sisteminin oluşturulmasına yönelik olarak kaza ve vilayetlerdeki nüfus memurlarına periodik raporlar gönderilmiştir.

Aradan geçen yıllar içerisinde uygulamada karşılaşılan birtakım güçlüklerin giderilmesi amacı ile Sicil-i Nüfus Nizamnamesi 1900/1'de yeniden gözden geçirilmiş ve 1902/3'te, üzerinde yapılan ufak tefek birtakım değişikliklerle yeniden yayınlanmıştır. Kadınlar ve çocuklar dahil tüm bireylerin sayılması ve kaydının yapılmasını garantilemek için nüfus tezkeresinin ibrazına ilişkin hükümler biraz daha spesifik hale getirilmiştir. İmparatorluğun tüm tebaasından, bir mülk satın aldıklarında, devrettiklerinde veya terkettiklerinde, herhangi bir resmî veya gayriresmî görevde çalışmaya başlayacaklarında, bir devlet okuluna veya özel bir okula kayıt yaptıracaklarında, emekli olduklarında ve emekli maaşı almak üzere Hazine'ye başvuruda bulduklarında, nüfus tezkerelerini göstermeleri zorunlu hale getirilmiştir. Söz konusu belgeler üzerinde sahtecilik yapanlara veya bunlara yetkileri dışında ilave bilgiler ekleyenlere şiddetli cezalar öngörülmüştür.

Gözden geçirilerek düzeltilen yeni yasa, nüfus kayıt işlemleri sırasında dikkatsizce iş yapılmasını ve yolsuzlukları önlemek amacı ile kayıt defterinde yer alan tüm sayfaların numaralandırılması ve mühürlenmesi zorunluluğunu getirmiştir. Nüfus bilgilerinde meydana gelen günlük değişikliklerin (vukuat) işlenmesinde, önceki nüfus sayımlarında olduğu gibi nüfus kayıt bilgilerinin yer aldığı orijinal kayıt defterlerinin sonlarındaki boş sayfaların kullanılması yerine, ayrı kayıt defterleri kullanılmasını zorunlu kılmış ve kaza ve vilayetlerdeki idari kurullardan, kayıtlardaki değişikliklere ilişkin bilgileri İmparatorluk istatistiklerine geçirilmek üzere İstanbul'a gönderilmeden önce bunların doğru olup olmadıklarını teyit etmeleri istenmiştir. Yeni yasa ayrıca, nüfus memuru olarak görevlendirilecek kişilerin eskiye oranla daha iyi niteliklere sahip kişiler arasından seçilmesini ve bu memurların çalışmalarının düzenli şekilde denetlenmesini sağlayacak hükümler getirmiştir.

Siyasi açıdan kritik bir dönem olan 1890'lı yıllarda ve 1900'lerin ilk on yılının büyük bir bölümünde, Nüfus Dairesi'nin başında ya azınlıklara mensup, ya da yabancı şahıslar bulunmuştur. 1893 ile 1896 yılları arasındaki dönemde Nüfus Dairesi'nin yöneticiliğini Yahudiler yürütmüştür. 1897'den 1902'ye kadar olan dönemde, bir Ermeni olan Mıgırdıç Sinabyan Efendi, 1903 ile 1907 yılları arasında da Amerikalı bir istatistik uzmanı yöneticilik yapmışlardır. Daha sonra ise, kurumun başına istatistik alanında çeşitli çalışmaları bulunan Mehmet Behiç Bey getirilmiştir. Mıgırdıç Efendi, o zamanlarda yaygın olan bir uygulamayı izleyerek, başında bulunduğu daireye kendi millet'inden kişileri almış ve bunlardan bazılarını da modern nüfus sayım tekniklerini incelemeleri için İngiltere'ye ve Fransa'ya göndermiştir.¹²

Nüfus Dairesi'nin yöneticiliğini yürüten kişilerin listesine ve merkez bürosunda görev yapan personele bakıldığında, söz konusu dairenin profesyonel bir tarzda yönetilmesinin amaçlandığı ve nüfus meselesinin siyasi bir nitelik kazandığı bir dönemde siyasi amaçla hazırlanmış belgeler üreten bir kurum konumuna gelmesinin arzu edilmediği anlaşılmaktadır.

Sultan II. Abdülhamit, nüfus kayıtlarının yalnızca malî ve askerî açılarından değil, aynı zamanda siyasi açıdan da önemli olduğunun farkında olduğundan, nüfus sayımlarına özel bir ilgi göstermiştir.¹³ 1900 Kasım ayında yazılmış olan bir muhtıradan, II. Abdülhamit endişelerini şu sözlerle dile getirmiştir: "Gayrimüslimlerin hileli yollara başvurarak nüfuslarını olduğundan fazla gösterme çabaları, nüfus sayım sonuçlarının

doğruluğuna gölge düşürmektedir”. Bitlis Vilayeti’nden kendisine ulaşan bilgilerde “nüfus sayımı sırasında Ermeniler’in çeşitli oyunlarla ve entrikalarla kendi sayılarını olduğundan fazla gösterme çabası içerisinde buldukları”nın belirtildiğini ifade eden Sultan, Rusya’dan ülkeye Ermeni akımının önlenmesine yönelik her türlü tedbirin alınması gerektiğini, aksi takdirde nüfus sayımının “Osmanlılar’ın çıkarları haricindeki çıkarlara hizmet edeceğini” belirtilmiştir.¹⁴

1881 yılında yürürlüğe girmiş olan Sicil-i Nüfus Nizamnamesi’nde yer alan kurallara uygun olarak yürütülen ilk Osmanlı nüfus sayımının gerçekleştirilmesine aynı yıl içerisinde başlanmıştır. Ulaşılması daha kolay olan yörelerden ilk sonuçlar 1884/ 85 yıllarında alınmış, İstanbul’un sayımı ise 1885’te tamamlanmıştır. Bazı vilayetler, 1886/ 87 yıllarına kadar nüfus sayım işlemlerini tamamlayamamışlar veya kayıt sistemlerini oluşturamamışlardır. Sultan, nüfus sayım işlemlerine sürekli bir ilgi göstermiş ve işlemlerin tamamlanmasına yönelik kesin tarihler vermiştir. Nüfus sayım işlemleri yürütülürken bir taraftan da, elde edilen sonuçları kontrol etmeleri ve nüfus bilgilerinde meydana gelen tüm değişikliklerin sürekli ve doğru bir biçimde kaydedilmesini sağlamaları için, 1885 yılında nitelikli müfettişlerden oluşan ekipler görevlendirilmiştir. Alınan tüm bu tedbirlere rağmen yine de nüfus sayımının tamamlandığı bildirilen yerlerde dahî, az sayıda da olsa, kaydedilmeyen kişiler kaldığı tesbit edilmiştir. Ayrıca, ulaşılması güç olan bazı yörelerdeki halk, özellikle de göçebe aşiretler halkı, hiç sayılmamış, ancak yerel yetkililer ve aşiret liderleri tarafından sağlanan bilgilere dayanılarak bunlara ilişkin tahmin yapılabilmektedir.¹⁵ Nüfus sayım işlemlerinin ne zaman sona erdiğini söyleyebilmek mümkün değilse de, elde edilen nüfus kayıtları 17 Ağustos 1893 tarihinde Sadrazam Cevat Paşa tarafından Sultan’a sunulmuştur. Söz konusu kayıtlarda, nüfus sayım işlemlerinin hangi kaza ve vilayetlerde tamamlanmış olduğuna ilişkin bilgiler yanında, bireysel bazda sayım ve kayıt işlemlerinin gerçekleştirilemediği yerlere ilişkin olarak yapılan tahminlere de yer verilmiştir.

1881- 1893 Nüfus Sayımı’nın ardından, 1315/1897 yılında bir nüfus istatistiği yayınlanmıştır (Devlet-i Aliye-i Osmaniye’nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-î Umumîsi). O güne dek yayınlanmış en kapsamlı genel istatistik niteliğini taşıyan bu çalışmada, her vilayette yaşayan halkın cinsiyet, yaş, din ve millet özelliklerine göre hazırlanmış bilgilere yer verilmiştir.

İkinci bir nüfus sayımı da –ki Osmanlı döneminde yapılmış son nüfus sayımıdır - 1905/6 yılında gerçekleştirilmiştir. Üzerinde tarih bulunmamakla birlikte 1893 yılı dolayında yazılmış bulunan bir yazıdan anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı yöneticileri Irak ve Arabistan yarımadası gibi bazı bölgelerde yaşayan halk ya hiç sayılmamış ya da eksik sayılmış olduğundan bir önceki nüfus sayımının sonuçlarını tatminkâr bulmamışlardır. Ayrıca, Makedonya'da Rumlar, Sırp, Bulgarlar ve bir ölçüde de Ulahlar arasında, kendi milletlerinden kişilerin belli Hristiyan cemaatlerinin başkanlığına getirilmesini ve yerel Ortodoks kiliselerine papaz olarak atanmalarını sağlamak amacı ile milliyetçi çekişmelerin yaşanması, bu bölgede sonuçlarına hiçkimsenin karşı çıkamayacağı yeni bir nüfus sayımını zorunlu kılmıştır. Yapılacak yeni sayımın ardından, her yörede çoğunluğu oluşturan etnik grup, yerel kilisenin papazını kendi üyeleri arasından seçmeye hak kazanacaktı. Farklı etnik grupların eşit nüfusa sahip oldukları yerlerde de, her grup kendi papazını tayin edecekti.

Hükümet, nüfus sayımını üç ay içerisinde tamamlamayı planlamış ve bu konuda yerel etnik toplulukların işbirliğini ve desteğini sağlamıştır. Nüfusa kaydı yapılan her bireye, bir çeşit kimlik kartı olarak kabul edilen tezakir-i osmaniye adında birer belge verilecekti. Sayımın ardından hazırlanan raporda, sancak ve vilayetler itibarıyla nüfusun cinsiyet ve dine göre dağılımını gösteren istatistikî bilgiler yer alıyordu.

Nüfus konusunda hazırlanan son rapor, 1919 yılında yayınlanmış bulunan Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği'dir. Bu istatistiğin hazırlanmasında yararlanılmış bulunan belge, 1914 tarihli nüfus raporudur. Söz konusu belge, 1905/6 yılında yapılmış bulunan nüfus sayımı sonuçlarının güncellenmiş bir şekli olup, cinsiyet dağılımına girmeksizin sancak ve vilayet itibarıyla nüfusun din ve dil özelliklerine göre dağılımına ilişkin istatistikî bilgileri içermektedir.

Osmanlılar 19'uncu yüzyılda nüfus sayımı ile ilgili raporların yanı sıra, 1847 yılından başlayarak, salname adı verilen yıllık istatistikler de hazırlamışlardır. İmparatorluğun tümü ile ilgili nüfus bilgilerine ilk kez 1877/78 yılı için hazırlanmış ciltte rastlanmaktadır. 1866 yılında Bosna ile başlayarak, vilayetler de kendi salname'lerini yayınlamışlardır. Son İmparatorluk salname'si 1918-22 dönemine aittir. Vilayet salname'lerinde yer alan nüfus rakamları, daha önceki dönemlerde yapılan sayım sonuçlarına, vergi kayıtlarına ve vilayet yöneticilerinin elinde bulunan diğer bilgilere dayalı olarak hazırlanmakta idi. Bununla birlikte,

vilayet salname'lerinin kullanımı sınırlı kalmıştır. Bunun nedeni, söz konusu salname'lerin sürekli bir seri teşkil edecek şekilde yayınlanmamaları ve içerdikleri nüfus bilgilerinin niteliğinin her vilayete göre büyük farklılıklar göstermesidir.¹⁶

NÜFUS SAYIMLARININ GÜVENİLİRLİĞİ

Yukarıda anlatılanlardan da açıkça anlaşılacağı üzere, İmparatorluğun ulaşım ve iletişim olanakları, personel durumu, etnik ve dinsel yapısı gözönüne alındığında, Osmanlılar'ın nüfus sayımı ve kaydına ilişkin süreçlerde, mantıkî, hatta titiz, davranmışlardır. Çeşitli yöntemler ve tedbirler geliştirmişler, nüfus tezkereleri ve nüfus cüzdanları hazırlamışlar ve bireyleri, devlet makamları ile olan işlerinde söz konusu tezkere ve cüzdanları kullanmaya mecbur tutmak suretiyle nüfusa kaydolmaya ve nüfus sayımı sırasında sayılmaya yönlendirmişlerdir. Devlet her zaman için, kendi nüfusunu ve bu nüfusu oluşturan bireylerin çeşitli niteliklerini doğru bir şekilde öğrenme çabası içerisinde olmuştur; zira malî ve askerî alanlardaki imkân ve kabiliyetlerini güvenilir bir şekilde ancak bu yolla değerlendirebileceğini görmüştür. Yüzyılın sonuna doğru ise, bir kısım etnik azınlıkların siyasi taleplerine karşı ortaya koyduğu kendi tezlerine destek sağlamak için de aynı bilgilere ihtiyaç duymuştur.

Nüfus sayımlarının güvenilirlik derecelerinin değerlendirilmesinde izlenecek belki de en iyi yol, ilk etapta nüfus rakamlarına, etnik gruplar ve çeşitli anlaşmazlıklara konu olan doğu vilayetleri de (Vilayet-i Sitte) dâhil olmak üzere belli başlı bölgeler bazında makro düzeyde bakmaktır. Tablo I'de böyle bir makro görünüm yer almaktadır.

Tablo I: Nüfus sayımlarında Anadolu nüfusu ve dini – etnik gruplar itibariyle nüfusun büyüme hızı

	Müslümanlar	Rumlar ^b	Ermeniler ^c	Diğerleri	Toplam
I. ANADOLU^a (İstanbul dâhil)					
1) 1897	10,222,839	1,021,363	1,106,086	140,082	12,490,370
2) 1906/7	11,276,840	1,163,885	1,102,469	337,070	13,880,264
3) 1914	12,606,488	1,292,140	1,245,902	215,665	15,360,195
II. İSTANBUL^d					
1)1897	567,922	199,107	169,630	55,129	991,788
2) 1906/7	431,759	176,759	72,401	183,743	864,662
3) 1914	560,434	205,762	84,093	59,689	909,978
III. ALTI VİLAYET^e (Vilayet-i Sitte)					
1897	2,332,760	47,903	555,902	33,211	2,969,776
1906/7	2,483,135	74,959	561,774	28,012	3,147,880
1914	3,040,891	83,095	636,306	79,255	3,839,547
IV. ANADOLU (İstanbul ve altı vilayet hariç)					
1897	7,322,157	774,353	380,554	51,742	8,528,806
1906/7	8,361,946	912,167	468,294	125,315	9,867,722
1914	9,005,163	1,003,283	525,503	76,721	10,610,670
V. ENDEKSLER VE ARTIŞ HIZLARI (1897-1914)					
A) ANADOLU (İstanbul dahil)					
1) 1897	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
2) 1906/7	110.31	113.95	99.67	240.62	111.13
3) 1914	123.32	126.51	112.64	153.96	122.98
4) Artış hızı (%) ^f	1.23	1.38	0.70	2.54	1.22
B) İSTANBUL					
1) 1897	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
2) 1906/7	76.02	88.78	42.68	333.30	87.18
3) 1914	98.68	103.34	49.57	108.27	91.75
4) Artış hızı (%) ^f	-0.08	0.19	-4.13	0.47	-0.51
C) ALTI VİLAYET					
1) 1897	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
2) 1906/7	106.45	156.48	101.06	84.35	105.99
3) 1914	130.36	175.47	114.46	238.64	129.29
4) Artış hızı (%) ^f	1.56	3.31	0.79	5.12	1.51
D) ANADOLU (İstanbul ve altı vilayet hariç)					
1) 1897	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
2) 1906/7	114.20	117.80	123.06	242.19	115.70
3) 1914	122.99	129.56	138.09	148.28	124.41
4) Artış hızı (%) ^f	1.22	1.52	1.90	2.32	1.28

Notlar

a. Yaklaşık olarak, bugünkü Türkiye'nin sınırları içerisinde bulunan vilayetleri ve sancakları içine almaktadır. Doğu Trakya ile Kars, Ardahan ve Artvin dâhil edilmemiştir. İskenderun, Antakya kazaları ve Halep Vilayeti'ne bağlı Ayıntab Sancağı ise dâhildir. Halep Vilayeti'nin 1897 yılındaki nüfusu, 1906/7 nüfus sayımında saptanmış olan oranlar esas alınarak Halep, Maraş and Urfa sancakları arasında paylaştırılmıştır. Daha sonra, İskenderun, Antakya kazaları ve Ayıntab Sancağı'nda yaşayan etnik grupların 1897 ve 1906/7 yıllarındaki nüfusları, bu grupların 1914 yılında Halep Vilayeti'nin nüfusu içindeki payları esas alınarak tahmini şekilde hesaplanmıştır.

b. Ortodoksları ve Rum Katolikleri kapsamaktadır.

c. Gregoryenler'i, Katolik Ermeniler'i ve Protestanlar'ı kapsamaktadır. Protestanların bir kısmı Ermeni olmayabilir.

d. İstanbul, Dersaadet ile banliyölerden (Şehremaneti Mülhakati) oluşmaktadır. 1897 yılı nüfus kayıtlarında Katolikler; 1914 yılında bu iki grup arasındaki dağılımları esas alınmak sureti ile Rumlar ve Ermeniler arasında paylaştırılmışlardır.

e. Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Mamüretülaziz, Sivas ve Van vilayetleri.

f. Nüfus artış hızı, 1897 - 1914 arasındaki dönem içindir.¹⁷

Tabloda, 1897-1914 yılları arasındaki dönemde belli başlı etnik grupların nüfus artış oranları arasında büyük farklılıkların bulunduğu gözlenmektedir. Bu duruma yol açmış olması muhtemel faktörler gözönüne alınmadığında, söz konusu farklılıklar ilk bakışta nüfus sayımı sonuçlarının güvenilir olmadığı ve nüfusa ilişkin rakamların siyasi amaçlarla çarpıtıldığı izlenimini uyandırabilir.

Sözü konusu dönem zarfında, Türkiye'nin bugünkü sınırlarına yaklaşık denk gelen alanda yaşayan Müslüman nüfusun artış hızı yılda yüzde 1.23'tü. O dönemin koşulları içinde böyle bir artış hızı çok da mantık dışı görünmemektedir. Bu mezhebe mensup olup da özellikle Halep Vilayeti'nde ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki sancaklarda yaşayanların bir kısmının Rum olmayabileceği Rum Ortadoks Mezhebi mensuplarının büyüme hızı yılda yüzde 1.38, Ermeniler'in yüzde 0.70 idi. Küçük bir grup teşkil eden ve aralarında yabancıların da bulunduğu "diğerleri" kategorisine girenlerin yıllık nüfus artış hızı ise yüzde 2.54 idi. İstanbul'un nüfusu azalırken, yalnızca buradaki Rum nüfus pozitif yönde fakat marjinal bir artış gösteriyordu. Altı doğu vilayeti (Vilayet-i

Sitte) ile İstanbul'u hariç tutacak olursak, karşımıza farklı bir manzara çıkmaktadır: Müslümanlar yılda yüzde 1.22 gibi bir hızda artış göstermektedir. Buna karşılık Rumlar'ın yıllık nüfus artış hızı yüzde 1.52, Ermeniler'in ise yılda yüzde 1.90'dır. O dönem için Rum ve Ermeniler'in nüfus artış hızları oldukça yüksek görünmektedir.

Bu farklılıkların nedeni ne olabilir? Bu konuda çeşitli nedenler akla gelebilmektedir.

i. Aslında 1881/82-1893 nüfus sayımına dayalı olarak gerçekleştirilen nüfus kayıtlarının güncelleştirilmiş bir özeti olan 1897 Nüfus Raporu'nda, özellikle altı vilayette yaşayan Müslümanlar daha eksik sayılmış olabilir. Müslümanlar arasında çok sayıda göçer vardı; bunlar için sadece tahmin yapılmıştı. Kimlik belgeleri çıkartmaları konusunda halka getirilen zorunluluğun baskısı altında, nüfus kayıtlarını yaptırmayanların kayıt altına alınmasıyla tahmin zamanla iyileşti. Dolayısıyla, daha düşük bir tabandan başlaması nedeniyle, Müslüman nüfus doğal olarak Ermeniler'den daha yüksek bir hızda büyüyor gözükülebilir.

ii. İmparatorluğun uzak bir köşesinde yer alan ve devlet otoritesinin daha zayıf bulunduğu altı vilayette yaşayan Ermeniler, bedel-i askeriyeye ödememek, ya da 1908 yılından sonra gayrimüslimlere de zorunlu askerlik uygulamasının getirilmesinin ardından askere alınmamak için nüfusa kaydolmaktan kaçınmış olabilirler.¹⁸ Böyle bir davranış doğal olarak büyüme hızına da yansiyacaktır. Söz konusu altı vilayetin aksine, İmparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan Ermeniler, daha az oranda kırsal alanlarda yerleşik bulduklarından sayımları daha kolaydı. Buralarda devlet otoritesi daha yerleşikti ve hükümet bunları gittikçe daha iyi saymaya ve kayıtlara geçirmeye muktedir hale geldi. Ayrıca, söz konusu vilayetlerde şehirde yaşayan ve ticaretle uğraşan Ermeniler'in oranı Müslümanlar'a göre daha yüksekti. Resmî makamlar ve resmî olmayan kişi ve kuruluşlarla olan ilişkilerinde kimlik belgeleri gösterilmesi zorunluluğunun baskısı altında, zamanla daha fazla Ermeni, istemeyerek de olsa, nüfus kayıtlarına geçmek zorunda kaldı. Dolayısıyla, belirtilen altı vilayet dışında kalan yerlerde Ermeniler'in nüfus artış hızı Müslümanlar'inkinden daha yüksek görünmektedir. Aynı durum Rumlar için de söz konusudur.

iii. Ermeniler'in nüfus artış oranlarının söz konusu altı vilayette daha düşük olmasının bir nedeni de, Ermeni nüfusun Anadolu'nun diğer bölgelerine ve özellikle de ekonomik koşulların gelişme gösterdiği Ege Bölgesi ile Kilikya'ya göç etmeleri olabilir. Nüfus sayımı verileri böyle

bir tezin doğruluğunu ancak kısmen teyit etmektedir. 1897 yılı Nüfus Raporu'na göre, Aydın ve Hüdavendigar vilayetlerinde 85.5 bin Ermeni yaşamaktadır. 1914 yılında ise hemen hemen aynı bölgede yaşayan Ermeniler'in sayısı 105.3 bindir. Bu da, yılda yüzde 1.23 hızında bir artışa tekabül etmektedir. O dönemin koşullarında böyle bir artış hızı normal kabul edilebilir. Kilikya'ya bir miktar göç olduğu anlaşılmaktadır. Adana'daki Ermeni nüfusu 1897 Nüfus Raporu'nda 36,695 olarak görünmektedir. 1914'te ise, o dönemlerde Adana vilayeti içerisinde yer alan İçel de dâhil olmak üzere bölgede yaşayan Ermeni nüfus 58,027'ye çıkmıştır. Belirtilen iki tarih arasındaki dönemde Adana'nın Ermeni nüfusunda meydana gelen artış, etnik gruplar arasındaki çatışmalarda meydana gelen ölümler dikkate alındığında bile, İmparatorluğun diğer bölgelerindeki Ermeni nüfusun düşük artış hızını izah etmekten uzaktır. Bununla birlikte, Kilikya'da istatistiklerde görülen bu önemli nüfus artışı da yine, en azından bir kısmının, sayım ve kayıt işlerinde kaydedilen ilerleme nedeniyle olmuş olması muhtemeldir.

iv. Ermeni nüfus artış hızının söz konusu altı vilayette düşük olmasının, dış ülkelere olan göçlerle de bağlantılı olması muhtemeldir. Bu göçlerin önemli miktarlarda olduğu gösteren deliller mevcuttur.¹⁹

v. Ermeni nüfusun düşük artış hızı, o dönemdeki etnik gruplar arası çatışmalarda meydana gelen ölümlerden de kaynaklanmış olabilir. Kuşkusuz bu şekilde ölümler olmuştu; ancak söz konusu ölümler, belirtilen altı vilayetteki Ermeniler'in nüfus artış hızını, özellikle de Müslüman nüfusun artış hızına kıyasla, bu denli etkileyecek kadar fazla değildi.²⁰

vi. Söz konusu altı vilayetin dışında kalan Ermeni nüfusa benzer şekilde, Rum nüfus da daha kentleşmişti ve ticaretle uğraşanların oranı yüksekti. Bundan dolayı, büyük bir olasılıkla, Rumlar da daha kırsal olan Müslümanlar'a kıyasla daha doğru bir şekilde sayılmakla kalmamışlar, aynı zamanda resmî işlemler sırasında kimlik kartının ibraz edilmesi konusunda getirilen zorunluluktan dolayı yine Müslümanlar'a kıyasla daha büyük bir oranda nüfusa kaydolmaya yönelmiştir. Belki bundan daha da önemli bir husus, 20'nci yüzyıla da uzanan uzun bir dönem içerisinde adalar ve Yunanistan'daki Rumlar'dan birçoğunun Ege Bölgesi'ne gelerek yerleşmiş olmalarıdır.²¹ Dolayısıyla, Rum nüfusun istatistiklerde Müslüman nüfusa kıyasla daha büyük hızda artış göstermesi doğaldır.

Beşinci maddedekiler dışında, Müslümanlar ile Ermeniler'in nüfus artış hızları arasındaki farklar konusunda gündeme getirilen nedenlerin

tümü, farklı ölçülerde geçerli olmuş olabilir. Çeşitli kaynaklarda bu konuda yalnız genel açıklamalar bulunduğundan, bu noktada kesin bir yargıda bulunmak mümkün görülmemektedir. Yukarıda belirtilen her bir hususun geçerlilik derecelerinin ayrı ayrı belirlenebilmesi için ayrıntılı araştırmalara ihtiyaç vardır.

İstanbul'a ilişkin nüfus sayımı rakamlarına gelince, burada nüfusun azalışından sorumlu nedenleri ortaya koyabilmek güçtür. İstanbul, büyüyen ekonomisi ile²² doğal olarak yalnızca İmparatorluk içerisinde yaşayan çeşitli etnik gruplar için değil aynı zamanda yabancılar için de adeta bir mıknatıs niteliğini taşıyordu. Dolayısıyla, İstanbul'daki nüfus azalışı için ancak şu nedenler ileri sürülebilir: i) ya birçok Rum ve Ermeni, vergi ödememek için, yabancı ülke pasaportları almış olabilir²³, ki bu neden, Müslümanlar için geçerli değildir, ii) ya bu denli kalabalık bir şehirde nüfus sayımı gerçekleştirmek giderek daha güç bir hal almaktadır, iii) ya da nüfus sayımına ilişkin yönetmelikler ve nüfusa kaydolma konusunda getirilen kurallar İstanbul'da iyi bir şekilde uygulanmamaktadır.

Değişik etnik grupların nüfus artış hızları arasındaki farklılıklar, yukarıda belirtilen hususlar nedeniyle, Osmanlı nüfus sayımlarını geçersiz ya da güvenilirliksiz kılmaktan uzaktır. Kuşkusuz, hiçbir sayım mükemmel olmadığı gibi Osmanlı nüfus sayımları da mükemmel değildi.²⁴ Burada asıl sorun, Osmanlı nüfus sayımlarının, çeşitli siyasi davaların savunucuları tarafından ileri sürülen tahmine oranla daha güvenilir olup olmadıklarıdır. Bu konu ileride ele alınacaktır.

1880'li yıllardan itibaren yapılmış Osmanlı nüfus sayımları konusunda incelemeler yürüten araştırmacılar, yetkili makamlarca da kabul edilmiş olan bir kısım eksiklikler olsa da, söz konusu sayımların çoğu vilayetteki nüfusu doğru bir şekilde belirledikleri konusunda görüş birliği içerisindeyler. Özellikle nüfusun yoğun olduğu bölgelerde, sayımdan ve kayıttan büyük ölçüde kaçınma olduğuna işaret eden pek az şey olmasının yanısıra, bu konuda bilgili kişilerin görüşlerine göre, kayıtlarda siyasi amaçlarla yapılmış, sahtecilik ya da oynamalara ilişkin hiçbir emare mevcut değildir.²⁵ Bir araştırmacıya göre, 1881-93 nüfus sayımındaki hata payı, erişim olanaklarının iyi durumda olduğu bölgelerde muhtemelen yüzde 2-5, uzak bölgelerde ise yüzde 6-10 dolayındadır.²⁶ Bununla birlikte, ilerdeki bir bölümde ortaya konulacağı gibi, bir kısım vilayetlerde hata payının yüzde 10'dan epeyce yüksek olduğu görülmektedir.

Hata payının belli başlı iki kaynağı vardır; bunlar: i) kadınların, ve ii) çocukların eksik sayılmalarıdır. Kadınların eksik sayılmalarından kaynaklanan hataları düzeltebilmek için, cinsiyet oranlarını bilmemiz gerekir. O dönem için geçerli oranlar konusunda elde herhangi bir bilginin mevcut olmamasına karşın, Türkiye ile ilgili bazı veriler bulunmaktadır. Bu tür parametrelerin uzun zaman süreleri boyunca sabit ya da hemen hemen sabit kaldıkları gözönüne alınacak olursa, günümüze ait veriler çok büyük bir hata payı yaratmaksızın o dönem için de kullanılabilir.

1950'lerin sonlarını ve 1960'ları kapsayan 10 yıllık bir dönem zarfında Türkiye'deki hastanelerde meydana gelen doğumlar üzerine yapılan bir çalışmaya göre, doğan her 100 kız bebeğe karşılık 107.7 erkek bebek doğmaktadır.²⁷ Buna göre, erkek doğumlarının toplam doğumlara oranı yüzde 51.85, kız doğumlarının toplam doğumlara oranı ise yüzde 48.14'tür. Yine 1960'lı yıllara ait rakamlar kullanılarak yaşa ve cinsiyete göre hayatta kalma oranları hesaplandığında ise, 0-19 yaş grubunda hayatta kalan erkeklerin bu yaş grubundakilerin toplam sayısına oranının yüzde 51.17, kızların oranının ise yüzde 48.03 olduğu görülmektedir.²⁸ İncelenen dönemde çok sayıda erkeğin savaşlarda yaşamlarını yitirdikleri ve birçoğunun da orduda geçen uzun yıllar boyunca kötü beslenmeden ve diğer nedenlerden öldükleri gözönüne alınarak, Müslüman erkek nüfusun toplam nüfusa oranının yüzde 50'ye yakın, muhtemelen yüzde 50.5 civarında olduğu, kadın nüfusun ise toplam nüfusun yüzde 49.5'ünü oluşturduğu söylenebilir.

Tablo II, bazı vilayetler ve İmparatorluk toplamı itibarıyla iki nüfus sayımı sonuçlarına göre nüfusun cinsiyet dağılımını vermektedir. İmparatorluk toplamı kadınların önemli ölçüde eksik sayılmış olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte, vilayet bazındaki dağılımlarda birbiri ile çelişen durumlara rastlanmaktadır. Aydın ve Ankara'daki cinsiyet dağılımı, yukarıda ifade ettiğimiz görüşlere dayalı beklentilere yakındır. Keza, Rumlar'ın cinsiyet dağılımları da beklenenden çok farklı değildir. Bu sonuçlar bir anlamda, söz konusu vilayetlerde yetişkinlerle ilgili olarak sayımların doğruluğunu ortaya koymakta ve sayımlardaki veya kayıtlardaki eksikliğin çocukların eksik sayılmasından kaynaklanmış olması gerektiğini göstermektedir. Öte yandan 1897 nüfus istatistiğine göre hesaplanan Van dışında kalan doğu vilayetlerindeki dağılım rakamları, gerek Müslüman gerekse Ermeni²⁹ kadınların önemli ölçüde eksik sayılmış olduklarını ortaya koymaktadır. Van'ın durumu ise bir

istisna, bir anormallik arz etmektedir; bunun o sırada bölgede yaşanan karışıklıklardan kaynaklanmış olması olasıdır.³⁰

Tablo II: Bazı vilayetlerdeki nüfusun cinsiyete göre dağılımı

VİLAYET	1897 Nüfus Sayımı		1906/7 Nüfus Sayımı	
	Erkek (%)	Kadın (%)	Erkek (%)	Kadın (%)
AYDIN				
i) Müslümanlar	50.28	49.72	50.62	49.38
ii) Rumlar	51.24	48.76	52.28	47.72
ANKARA				
i) Müslümanlar	50.82	49.17	51.88	48.12
ii) Rumlar	49.19	50.81	52.39	47.61
ERZURUM				
i) Müslümanlar	53.49	46.50	53.93	46.06
ii) Ermeniler ^a	53.11	46.89	51.85	48.14
DİYARBAKIR				
i) Müslümanlar	53.95	46.04	54.49	45.51
ii) Ermeniler ^a	52.50	47.50	51.40	48.59
VAN				
i) Müslümanlar	58.85	41.14	53.88	46.12
ii) Ermeniler ^a	47.38	52.62	57.24	42.75
İMPARATORLUK TOPLAMI	53.04	46.96	53.49	46.51

Notlar

a. Gregoryenler'i, Katolik Ermeniler'i ve Protestanlar'ı kapsamaktadır. Protestanlar'ın bir kısmı Ermeni olmayabilir.³¹

Çocukların eksik sayılması yaygın bir durumdur. Kadınların önemli ölçüde eksik sayılmadıkları Aydın gibi bir yerde bile çocuklar eksik sayılmıştır. 1897 Nüfus Raporu sonuçlarına göre Aydın'da 15 yaşın altındaki nüfus 191,202'dir. Ölüm düzeyi 5, Gayrı Safi Üreme Hızı (GSÜH) ise 3 olarak kabul edildiğinde ki bu iki parametreye bir sonraki bölümde yeniden değinilecektir ve Doğu Model Hayat Tablosu kullanıldığında³², 15 yaşın altındaki erkek çocukların nüfusunun gerçekte 329,230 olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu rakam, sayım sonucunda elde edilen rakamdan 138,028 veya yüzde 41.92 daha fazladır. Çocukların eksik sayılması uygulamasının, giderek azalmakla birlikte,

Cumhuriyet döneminde bile özellikle doğu vilayetlerinde devam ettiği düşünüldüğünde, elde edilen bu sonuç şaşırtıcı değildir.

Kadın ve çocuk nüfuslarının eksik sayılması dışında, birbirini takip eden nüfus sayımlarının sonuçlarında veya nüfus raporlarında verilen rakamlar arasında da, izahı güç bir takım anomalilere rastlanmaktadır. Bu gibi anomaliler, nüfus sayımlarını güvensiz kılmaya bile; dikkate alınmaları gerekmektedir. Bunlardan bazıları üzerinde aşağıda durulacaktır.

İstanbul Büyükşehirindeki Ermeni nüfusu 1897 nüfus sayımında 169 bin iken, 1906/7 sayımında 70 bine gerilemiş, yani 10 yıl içerisinde yüzde 58.6 oranında bir düşüş kaydetmiştir. Bu dönem zarfında Ermeniler arasından başta ABD olmak üzere çeşitli dış ülkelere çok sayıda göçeden olsa da, yine de, İmparatorluğun en güvenli yerlerinden birinde bu kadar kısa bir sürede bu denli büyük bir nüfus azalışını izah edebilmek güçtür. İstanbul'un Müslüman ve Rum nüfusunda da benzer şekilde düşüşler görülmekle birlikte, Ermeniler'inkine kıyasla bu düşüşler çok daha az orandadır. Van'ın Müslüman nüfusu 1897'de 76.9 bin iken, 1914'te 179.4 bine ulaşmış, yani 17 yıl zarfında yüzde 133.3 oranında bir artış göstermiştir. Oysa, büyük çapta göç almadıkça bu denli büyük bir artış olması olanaksızdır.

1897 nüfus sayımında Bitlis'te Ermeniler'in toplam nüfusun yüzde 31.9'unu oluşturdukları, 1914'te ise toplam nüfusa oranlarının yüzde 27.2'ye düştüğü görülmektedir. Ancak burada durum İstanbul'dakinden farklıdır ve bu düşüşe gerekçe olarak bazı nedenler ileri sürülebilir. Toplam nüfusa oranla Ermeni nüfusunda kaydedilen düşüş, o dönemde bölgede yaşanan yaygın karışıklıklar sırasındaki ölümlerden ve eksik kayıtlardan olabileceği gibi kısmen, Kilikya'ya yaşanan göçlerden kaynaklanmış olabilir. Özellikle Kilikya'ya olan göçler, Ermeni liderlerce teşvik edilmiştir.³³

Dersaadet'te yaşayan Müslümanlar'ın, Rumlar'ın, Ermeniler'in ve Yahudiler'in nüfusları konusunda 1897 yılına ait nüfus raporunda yer alan rakamların, daha önce yayınlanmış bulunan ve 1895 yılına kadar olan döneme dek sayılan nüfusu içeren rapordaki rakamlarla tamamen aynı olduğu görülmektedir.³⁴ Öte yandan, 1895 yılı itibarı ile Edirne'deki Müslüman nüfus 434,366 iken, bu rakam 1897 nüfus raporunda 539,031'e yükselmiştir. Diğer dinî gruplara ait rakamlarda da benzer artışlar kaydedilmiştir.³⁵ Anlaşıldığı kadarı ile bu dönemde Edirne'de nüfus kayıt işlemleri sürdürülürken, İstanbul'da bu işlemler ya durdurulmuş, ya da sürdürüldü ise bile sonuçlar hazırlanan nüfus

raporuna aksettirilmemiştir.³⁶ Bu durum, 1897 nüfus verilerinin bazı vilayetlerde aynı döneme ait olmadıklarına işaret etmektedir. Aynı durumun sonraki dönemlerde hazırlanan nüfus raporları için de geçerli olması olasıdır. Dolayısıyla, söz konusu raporların kullanımında ihtiyatlı olunması gerekmektedir.

Osmanlı'daki nüfus sayımları ile ilgili olarak vurgulanması gereken son bir husus, şehirlerdeki sayım işlemlerinin, ulaşılmaya daha güç olan kırsal alanlara kıyasla daha iyi bir şekilde yürütülmüş bulunmasıdır. Buna bağlı olarak, özellikle Doğu Anadolu'da, çoğunluğu göçebe olarak yaşayan Müslümanlar'a oranla daha fazla kentleşmiş ve ulaşılmaya daha kolay yerlerde yaşayan Rum ve Ermeniler'in sayım ve kayıtlarının daha doğru bir şekilde yapılmış olduğu belirtilebilir³⁷

DÜZELTME KATSAYILARI VE BAZI AYARLAMALAR

Osmanlı nüfus raporlarında ve diğer belgelerde yer alan nüfus rakamlarının, kadın ve çocukların eksik sayılmalarından kaynaklanan hataların giderilmesi için, bir düzeltmeye tabi tutulmaları gerekmektedir. McCarthy bu düzeltmeyi büyük bir titizlikle yapmıştır.³⁸ Ancak, McCarthy'nin çalışmasında yalnızca Türkiye'nin yaklaşık bugünkü sınırlarına denk gelen Anadolu vilayetlerine ilişkin nokta tahmini yapılmış olup, Trakya ve İstanbul hariç tutulmuştur.

Düzeltilmelerin yapıldığı bağlamda doğru parametrelerin seçilip seçilmediğinden hiçbir zaman emin olamayacağımız için, tahminin belli bir üst sınır ve bir alt sınır içeren bir aralık için yapılması daha makul bir yol gibi görünmektedir. Bu çalışmada belirtilen yönde bir girişimde bulunulmuş ve yalnızca Anadolu vilayetleri değil, İstanbul ve Trakya da çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. Yöntem açısından McCarthy izlenmiştir.³⁹

Bir Model Hayat Tablosu⁴⁰ kullanmak suretiyle tahminde bulunabilmek için iki parametreye ve bir değişkene ihtiyacımız vardır: ölüm düzeyi⁴¹ ve Gayrı Safi Üreme Hızı (GSÜH)⁴² ile nüfusun cinsiyet itibarıyla dağılımı.

1960'lı yıllarda yapılmış olan bir çalışmaya göre, Türkiye'deki GSÜH değeri 3 olarak bulunmuştur.⁴³ Yapılan diğer çalışmalar da bu sonucu desteklemektedir.⁴⁴ Ayrıca, GSÜH uzun bir süre boyunca büyük ölçüde sabit kaldığını gösteren deliller bulunmaktadır.⁴⁵ Söz konusu bulguların ışığında, bu çalışmada GSÜH değeri 3 olarak kabul edilmiştir.⁴⁶

Nüfus sayımı verileri üzerinde yapılmış bir analiz, dönem içerisinde vilayetlerin çoğunda nüfus artış hızının yılda yaklaşık yüzde 1 olduğunu, bazı vilayetlerin ise bundan daha yüksek artış hızları gösterdiklerine işaret etmektedir.⁴⁷ GSÜH değerini 3 olarak kabul ettiğimizde, seçilen ölüm düzeyinin de en az yüzde 1'lik bir nüfus artış hızını verebilecek bir düzeyde olması gerekecektir. Ölüm düzeyi 5 bunu sağlamaktadır. Daha düşük bir ölüm düzeyi, düzey 4 alındığında, yıllık nüfus artış hızı yüzde 0.87 olmaktadır ki bu hız, 1897, 1905/6 ve 1914 nüfus sayımı raporlarına dayanılarak belirlenen hızın altında kalmaktadır. Dolayısıyla, yapılan tahminin alt sınırı için ölüm düzeyinin 5 olarak kabul edilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Tahminin üst sınırı için ise ölüm düzeyi 8 olarak alınmıştır. Bu ölüm düzeyi, 3 değerindeki bir GSÜH ile yılda yüzde 1.87'lik bir nüfus artış hızını vermektedir.

Tahminin alt ve üst sınırları için seçilen bu ölüm düzeylerinin uygunlukları, Türkiye'de 1945-50 dönemi itibarıyla erkekler için belirlenen 36.7 yıllık yaşam süresi beklentisi ile de desteklenmektedir.⁴⁸ Belirtilen dönemde, Osmanlı nüfusunu kırıp geçiren sıtma ve verem gibi yaygın ölüme yolaçan faktörler bir ölçüde kontrol altına alınmış bulunuyordu. Dolayısıyla, incelenen dönemdeki yaşam süresi beklentilerinin 1945-50 döneminin altında olması gerekmektedir. Ölüm düzeyi 5 olarak kabul edildiğinde erkekler için yaşam süresi beklentisi 27.39 yıl, ölüm düzeyi 8 olarak kabul edildiğinde ise 34.77 yıl olmaktadır. Bu rakamlar da, tahminin alt ve üst sınırları için seçilen ölüm düzeyi değerlerinin uygunluğunu desteklemektedir.

Düzeltilme katsayılarının elde edilmesinde McCarthy'nin yöntemini uygulamaktayız.⁴⁹ İstanbul dışındaki yerler için aşağıdaki formül uygulanmaktadır.⁵⁰

$$CC = \left[\frac{Mra}{(1 - Pmr)} \right] \div Mrt$$

Bu formülde CC düzeltme katsayısını, Mra 15 yaş ve üzerindeki kaydedilmiş erkek sayısını, Pmr 15 yaşın altındaki erkeklerin Model Hayat Tablosu'ndaki yüzde oranını ve Mrt de nüfus sayımında kaydedilmiş toplam erkek sayısını göstermektedir.

Yukarıdaki formül, Doğu Model Hayat Tablosu ve cinsiyete göre yaş dağılımı verilerini içeren 1897 Nüfus Raporu sonuçları kullanılarak, 1897 yılı için vilayetler itibarıyla, ilk olarak iki grup nüfus tahmini yapılmıştır. Bu gruplardan birincisi, tahminin alt sınırı için ölüm düzeyi

5, ikincisi ise tahminin üst sınırı için ölüm düzeyi 8 kabul edilerek oluşturulmuştur. Daha sonra, aynı düzeltme katsayıları kullanılarak, 1905/06 ve 1914 yılları için tahmin yapılmıştır. Aynı düzeltme katsayılarının kullanılma nedeni bu yıllara ilişkin verilerde, nüfusun yaş dağılımının olmamasıdır. 1897 yılından sonraki dönemlerde gerçekleştirilen nüfus sayımlarında çocukların sayımı ve kaydı konusunda bir ölçüde gelişme kaydedilmiş olabileceği dikkate alındığında, bu dönemlere ait düzeltilmiş nüfus tahminlerinin gerçek nüfusun biraz üzerinde olduğu söylenebilir.⁵¹

Öte yandan, bu yöntemle yapılan tahminde, batı vilayetlerinde, özellikle Aydın ve Hüdavendigâr'da, yaşayan Müslüman nüfus sayısı muhtemelen gerçek rakamın altında çıkmıştır. Nüfus yoğunluğunun fazla olduğu ve sahile daha yakın bulunan bu vilayetlerde Müslüman erkeklerin çok büyük bir bölümü askere alınmış ve bunlardan çok azı geri dönmüştür. Örneğin, 1885 yılında batıdaki vilayetlerden toplam 90,079 Müslüman askere alınmış ve bunların sadece 15.734'ü geri dönmüştür.⁵²

Aynı yöntemin uygulanması durumunda şehrin nüfusunun gerçek sayısından çok fazla çıkacağı hesaba katılarak, İstanbul nüfusunun hesaplanmasında farklı bir yöntem kullanılmıştır. 19'uncu yüzyılda olduğu gibi 20'nci yüzyılda da İstanbul geçici olarak çalışmaya gelen erkek işçiler için adeta bir mknatis özelliği taşımıştır.⁵³ Bu dönemde şehirde tek kişinin yaşadığı birçok hane vardır.⁵⁴ Bu özelliğinden dolayı, İstanbul için şu formül kullanılmıştır:⁵⁵

$$CC = \left\{ \left[\frac{Frf}{1 - Pfr} \times 2 \right] + (Mr - Fr) \right\} \div T$$

Burada Frf 15 yaş ve üzerindeki kaydedilmiş kadınların sayısını, Pfr Model Hayat Tablosu'nda 15 yaşın altındaki kadınların yüzde oranını, Mr kayıtlı erkeklerin sayısını, Fr kayıtlı kadınların sayısını ve T toplam nüfusu göstermektedir.

Belli başlı dini-etnik-grupların her biri, Müslümanlar, Rumlar ve Ermeniler, için ayrı ayrı düzeltme katsayıları hesaplanmış; ayrıca "diğerleri" kategorisine girenler için de, etnik grup nüfusu ağırlıklı bir ortalama düzeltme katsayısı türetilmiştir. Ağırlıklı katsayı 1.1263 olarak bulunmuştur; diğer vilayetler için uygulanan formülün kullanılması durumunda söz konusu düzeltme katsayısının değeri 1.3225 olacaktır.

Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, her bir vilayet için iki farklı ölüm düzeyi kullanılarak iki ayrı düzeltme katsayısı hesaplanmıştır. Bununla birlikte, Trabzon için, GSÜH değeri 3, ölüm düzeyi de 5 alınarak alındığında, elde edilen düzeltme katsayısı 1'den küçük olmaktadır. Bu durumda Trabzon ile ilgili olarak ölüm düzeyi 8 olarak alınarak tek bir düzeltme katsayısı hesaplanmıştır.

Van konusunda da farklı bir sorunla karşılaşmıştır. 1897 yılında Van Vilayeti'ndeki Müslüman nüfus, Hakkari Sancağı dışında 77 bin'di ve toplam nüfusun yüzde 58'ini oluşturuyordu. Buna karşılık gayrimüslimler 55 bin olan nüfusları ile toplam nüfusun yüzde 42'sini oluşturuyorlardı. 1914 yılı Nüfus Raporu'nda ise Müslüman nüfus 179.4 bin, gayrimüslim nüfus ise 79.8 bin olarak görünmektedir. Müslümanlar'a ait rakamlar, yıllık yüzde 5.29 oranında bir nüfus artış hızına işaret etmektedir. Oysa yoğun bir iç göç olmadığı sürece böyle bir doğal nüfus artış hızına ulaşılması olanaksızdır ve tarihte bilinen hiçbir grup bu denli büyük bir nüfus artış hızı yaşamamıştır. 1897 raporuna temel olan sayımda sırasında Van'daki Müslüman nüfusun çok büyük bir bölümünün sayılmamış olduğu açıkça görülmektedir. Aynı durum, yüzde 85'ini Ermeniler'in oluşturduğu gayrimüslimler için de geçerlidir. Düzeltmeleri yaparken yine McCarthy'nin yöntemi uygulanmıştır.⁵⁶ 1897 nüfus sayımı sırasında tüm etnik grupların aynı ölçüde eksik sayıldıkları varsayılmıştır. Bu varsayım göre, her bir etnik grup nüfusunun toplam nüfusa olan gerçek oranı, nüfus sayımı sonuçlarındakinin aynıdır; yani Müslüman nüfusun oranı yüzde 58, gayrimüslimlerin de yüzde 42'dir. Ayrıca bu oranların, 1897 ile 1914 yılları arasındaki dönemde sabit kaldıkları varsayılmıştır. Bu varsayımlar altında Ermeni nüfusunun 1914'te 110.4 bin olması gerekir.⁵⁷ Düzeltme katsayısı bu rakama uygulanmıştır.

Bitlis konusunda da benzer bir sorun vardır. 1897 Nüfus Raporu'na göre burada Ermeni nüfusunun toplam nüfusa oranı yüzde 32'dir. Buna karşılık 1914 yılı Nüfus Raporu'nda söz konusu oran yüzde 27.2'ye düşmüştür. Bu keskin düşüşün, kişilerin nüfusa eksik kaydedilmelerinin yanı sıra, o dönemde bölgede yaşanan büyük çaptaki karışıklıklar sırasında her iki taraftan da meydana gelen ölümlerden de kaynaklanmış olması olasıdır. İki nüfus sayımı arasında geçen süre zarfında Müslüman ve Ermeni nüfusunun aynı hızda artış gösterdiklerini varsayacak olursak, Ermeni nüfusunun 1914 yılında 149 bin olduğunu kabul etmemiz gerekir. Dolayısıyla, düzeltme katsayısının uygulanması gereken rakam budur.⁵⁸

Nüfus tahminini yapmaya geçmeden evvel bir başka hesaplamanın daha yapılması gerekmektedir. 1897 Nüfus Raporu'nda, vilayetler itibariyle Katolik ve Protestanlar'ın sayıları verilmekte, ancak bu sayıların Ermeniler ve Rumlar arasında ne oranda dağıldığı belirtilmemektedir. 1905/96 Nüfus Sayımı sonuçlarında ve 1914 istatistiklerinde diğer dini grupların yanısıra Ermeniler ile Rumlar için de ayrı kolonlar olmasının yanısıra, gayrimüslim nüfus, Rum Katolikler, Ermeni Katolikler ve Protestanlar olarak ayrılmıştır. Bir kısım Protestanlar'ın Ermeni olmayabilmelerine⁵⁹ ve başta Halep Vilayeti ile güney ve güneydoğudaki bazı sancaklarda olmak üzere Rum Ortodoks Mezhebi'ne bağlı bazı kişilerin de Rum olmayabilmelerine karşın, 1897 ve 1914 yılları ile ilgili nüfus tahmininde, Rum Katolikler diğer Rumlar'a (Ortodoks), ve Ermeni Katolikler ile Protestanlar da diğer Ermeniler'e (Gregoryen) ilave edilmiştir. 1897 yılına ait nüfus rakamlarının diğer iki nüfus sayımındaki rakamlarla aynı temele oturtulabilmesi için, Latinler (Roma Katolikleri) hariç olmak üzere toplam Katolik nüfus içerisinde Rum Katolikler ile Ermeni Katolikler'in 1914'teki yüzde oranları hesaplanmış ve 1897 yılına ait Nüfus Raporu'ndaki Katolik nüfus, Rumlar ve Ermeniler arasında bu oranlara göre dağıtılmıştır.

Düzeltilme katsayıları Tablo III'te, 1897 Nüfus Raporu'nda yer alan vilayetler itibariyle verilmektedir. Yaş gruplarına ait veriler bulunmamasından dolayı, sonraki nüfus sayımları için de aynı düzeltme katsayıları kullanılmıştır. Ancak 1897'den sonraki yıllar için yapılan tahminde nüfus; 1897-1914 arası dönemde sayım ve kayıt işlemlerinde kaydedilmiş olan gelişme ölçüsünde, gerçek nüfustan daha fazla çıkacaktır.

Burada ele alınan birinci nüfus sayımından sonraki dönemlerde ülkede yeni vilayetler ve bazı bağımsız sancaklar oluşturulmuştur. Bunlar için de, eskiden bir parçası oldukları vilayetler ile aynı düzeltme katsayıları kullanılmıştır. Birden fazla sayıda vilayetten ayrılan kısımların biraraya getirilmesi ile oluşturulan yeni vilayetlerdeki düzeltme katsayısı, eskiden parçası oldukları vilayetlerin hepsine ait düzeltme katsayılarının aritmetik ortalaması alınarak bulunmuştur.

Ölüm düzeyi(M)'nin 8 olarak alındığı hesaplamalar için ayrı bir tablo hazırlanmamıştır. $M = 8$ kabul edilerek yapılan hesaplamalardaki düzeltme katsayıları, ölüm düzeyi 5 kabul edilerek yapılan hesaplamalar sonucu elde edilen düzeltme katsayılarının 1.0464 katına eşit olmaktadır. Buna göre, her vilayetteki nüfus tahmininin üst sınır değeri, alt sınır değerinin 1.0464 katı kadardır.

DÜZELTİLMİŞ NÜFUS VE DAĞILIMI

1897 ve 1914 yılları için vilayetler ve belli başlı etnik gruplar itibariyle yapılan düzeltilmiş nüfus tahmini, Ek'te verilmiştir (A I ve A II Tabloları). Tablo IV'te 1914 yılı için bir özet verilmiştir.

1914 yılında, İmparatorluğun yaklaşık bugünkü Türkiye sınırları içerisinde bulunan kısmında en fazla 19.59 milyon kişi yaşıyordu. Bunların 15.82 milyonunu Müslümanlar, 1.81 milyonunu Rumlar, 1.67 milyonunu da Ermeniler oluşturuyordu. Sayılan bu grupların toplam nüfus içerisindeki oranları sırası ile yüzde 80.72, yüzde 9.25 ve yüzde 8.51'di. Alt sınır tahmin değerlerini esas aldığımızda (M=5), etnik gruplara göre dağılım yüzdelerinde ufak değişiklikler meydana gelmektedir.

TABLO III: 1897 yılı nüfusu için idari birimler itibariyle düzeltme katsayıları ve nüfusun eksik sayılma dereceleri (GSÜH = 3 ve ölüm düzeyi (M) = 5^{ab})

İdari Birim	Düzeltilme Katsayısı	Eksik Sayılma Derecesi (%)	İdari Birim	Düzeltilme Katsayısı	Eksik Sayılma Derecesi (%)
Dersaadet ^c	1.1263 ^c	11.21	Diyarbakır	1.2039	16.94
Edirne	1.1820	15.40	Zor	1.1619	13.93
Aydın	1.1953	16.34	Selanik	1.2056	17.05
Erzurum	1.1754	14.92	Suriye	1.2169	17.82
Adana	1.2911	22.55	Sivas	1.1836	15.51
İşkodra	1.2981	22.96	Trabzon ^f	1.0109	1.08
İzmit	1.1851	15.62	Kosova	1.3997	28.55
Ankara	1.1786	15.15	Kastamonu	1.1626	13.99
Beyrut	1.1771	15.05	Konya	1.2465	19.78
Bitlis	1.3183	24.14	Kudüs-ü Şerif	1.0656	6.16
Biga	1.1767	15.05	Manastır	1.1091	9.84
Çatalca	1.1231	10.96	Mamüretülaziz	1.2636	20.86
Cezayir-i Bahri efd ^d	1.0879	8.08	Musul	2.2913	56.36
Halep	1.1723	14.69	Van	1.2027	16.85
Hüdavendigâr	1.0949	8.67	Yanya	1.1007	9.15

Notlar

a. Ölüm Düzeyi= 8 için, düzeltme katsayıları tabloda verilen katsayıların 1.0464 katıdır.

b. Bu düzeltme katsayıları, sonraki dönemlerde gerçekleştirilen nüfus sayımları için de kullanılmıştır. Yeni oluşturulan idari birimlerde; eğer yeni idari birim tek bir vilayete ait toprakların bir bölümünde oluşturulmuşsa, eskiden bağlı olduğu vilayetin düzeltme katsayısı bu yeni idari

birim için de geçerli kabul edilmiştir. Birden fazla sayıda vilayetten ayrılan kısımların biraraya getirilmesi ile oluşturulan yeni idarî birimlerdeki düzeltme katsayısı ise, eskiden parçası oldukları vilayetlere ait düzeltme katsayılarının aritmetik ortalaması alınarak bulunmuştur.

c. Şehremanati Mülhakati için aynı katsayı kullanılmıştır.

d. Midilli, Sakız, Rodos ve Limni.

e. Burada verilen rakam, etnik nüfus ağırlıklı düzeltme katsayısı olup, nüfusun yalnızca “diğerleri” kategorisine giren bölümü için kullanılmaktadır. Tüm etnik gruplar için aynı düzeltme katsayısının kullanıldığı vilayetlerin aksine, Dersaadet konusunda her bir etnik grup için ayrı bir katsayı hesaplanmıştır. Bu katsayı Müslümanlar için 1.1280, Rumlar için 1.1159 ve Ermeniler için 1.1312’dir.

f. Gayrisafı Üreme Oranı= 3, Ölüm Düzeyi (M) = 8⁶⁰

Bir başka özet te Tablo V’te verilmiş, bu kez Trakya hariç tutulmuştur. 1914 yılında İstanbul da dâhil olmak üzere Anadolu’da en fazla 15.37 milyon Müslüman, 1.52 milyon Rum ve 1.64 milyon Ermeni yaşamaktaydı. O sırada İstanbul’da kalabalık bir Rum nüfus mevcuttur. Söz konusu nüfus – üst sınır tahminine göre – toplam nüfusun yüzde 22.42’sini oluşturmaktaydı. İstanbul hariç olmak üzere Anadolu’da en fazla 14.71 milyon Müslüman, 1.28 milyon Rum ve 1.54 milyon Ermeni yaşamaktaydı.

TABLE IV: Bugünkü Türkiye’nin yaklaşık sınırları içinde kalan yerlerde 1914 yılı nüfusu ve etnik gruplar itibarıyla düzeltilmiş nüfus.^a

	Müslümanlar	Rumlar ^b	Ermeniler ^c	Diğerleri	Toplam
I. NÜFUS					
C ^d	12, 966, 843	1, 529, 170	1, 266, 458	242,632	16, 005, 103
M5 ^e	15, 174, 224	1, 749, 793	1, 596, 417	285, 711	18, 806, 145
M8 ^f	15, 817, 786	1, 811, 816	1, 667, 228	298, 965	19, 595, 795
II. DAĞILIM (%)					
C	81. 02	9. 55	7. 91	1. 52	100. 00
M5	80. 69	9. 30	8. 49	1. 52	100. 00
M8	80. 72	9. 25	8. 51	1. 53	100. 00

Notlar

a. Edirne Vilayetinin Dimetoka Kazası ile, o sıralarda Rus işgali altında bulunan Kars, Artvin ve Ardahan hariç, İskenderun ile Halep

Vilayeti'nin Antakya kazası ve Ayıntab Sancağı ise dâhildir. Bu konuda, Tablo I'in altında yer alan notlardaki a maddesine de bakınız.

b. Orhodokslar ile Rum Katolikler dâhil.

c. Gregoryenler, Katolik Ermeniler ve Protestanlar dâhil. Bir kısım Protestanlar Ermeni olmayabilirler.

d. Nüfus istatistiği

e. Ölüm Düzeyi 5, Gayrisafi Üreme Hızı (GSÜH) = 3. 00.

f. Ölüm Düzeyi (M) = 8, GSÜH= 3. 00.⁶¹

Tablo V: Etnik gruplar itibariyle 1914 nüfus verileri ve düzeltilmiş nüfus dağılımları

	Müslümanlar	Rumlar ^b	Ermeniler ^c	Diğerleri	Toplam
I. ANADOLU ^a (İstanbul Büyükşehir dahil)					
C ^d	12, 606, 488	1, 292, 140	1, 245, 902	215, 665	15, 360, 195
M5 ^e	14, 749, 465	1, 471, 791	1, 572, 169	253, 958	18, 047, 383
M8 ^f	15, 373, 318	1, 520, 915	1, 641, 855	265, 738	18, 801, 826
DAĞILIM (%)					
C					
M5	82. 07	8. 41	8. 11	1. 40	100. 00
M8	81. 73	8. 17	8. 71	1. 41	100. 00
II. İSTANBUL BÜYÜKŞEHİRİ	81. 77	8. 09	8. 73	1. 41	100. 00
C					
M5	560, 434	205, 762	84, 093	59, 689	909, 978
M8	632, 169	229, 610	94, 713	67, 227	1, 023, 719
DAĞILIM (%)	659, 732	239, 621	99, 109	70, 347	1, 068, 809
C					
M5, M8					
III. ANADOLU (İstanbul Büyükşehir hariç)	61. 59	22. 61	9. 24	6. 56	100. 00
C	61. 75	22. 43	9. 25	6. 57	100. 00
M5					
M8	12, 046, 054	1, 086, 378	1, 161, 809	155, 976	14, 450, 217
DAĞILIM (%)	14, 117, 296	1, 242, 181	1, 477, 456	186, 731	17, 023, 664
C	14, 713, 586	1, 281, 294	1, 542, 746	195, 391	17, 733, 017
M5					
M8	83. 36	7. 52	8. 04	1. 08	100. 00
	82. 93	7. 30	8. 68	1. 10	100. 00
	82. 97	7. 23	8. 70	1. 10	100. 00

Notlar

a. Bugünkü Türkiye'nin sınırları sınırları içinde kalan vilayetler ve sancıklar dâhil, Trakya ile o sıralarda Rus işgali altında bulunan Kars, Artvin ve Ardahan hariç. İskenderun ile Halep Vilayeti'nin Antakya Kazası ve Ayntab Sancağı ise dâhil edilmişlerdir. Bu konuda, Tablo I'in altında yer alan notlardaki a maddesine de bakınız.

b. Ortodokslar ile Rum Katolikler dâhil.

c. Gregoryenler, Katolik Ermeniler ve Protestanlar dâhil. Bir kısım Protestanlar Ermeni olmayabilirler.

d. 1914 Nüfus istatistiği

e. Ölüm Düzeyi 5, Gayrisafı Üreme Hızı (GSÜH) = 3.00⁶²

Tablo IV ve Tablo V'te yer alan rakamlar, Rumlar'ın ve Ermeniler'in iddia ettiklerinden çok farklıdır. Önce Rumlar'ın durumunu ele alacak olursak, bu konuda sık sık gündeme getirilen bir kaynak, 1912 yılına ait Rum Patrikhane İstatistikleri'dir. Trakya'yı, Asya'da kalan bölümü dışında İstanbul'u ve Rum nüfusun fazla olmadığı vilayetleri hariç tutarak Patrikhane, Anadolu'daki Rum nüfusun 1.78 milyon⁶³, Müslüman nüfusun 7.05 milyon ve Ermeni nüfusun da 608.7 bin olduğunu öne sürmekteydi. Rumlar'ın sayısına (Gümülcine ve Dedeoğlu hariç) Doğu Trakya'da ve İstanbul'da yaşadıkları iddia edilen 655.6 bin Rum da eklenecek olursa, 1912 yılındaki toplam Rum nüfusu 2.435 milyonu buluyordu.⁶⁴ Bu rakam, bizim üst sınır tahminimizden (1.81 milyondan) yüzde 34.53, 1914 yılına ait Osmanlı Nüfus Raporu'nda belirtilen rakamdan da yüzde 59.15 oranında daha fazladır.

Rum kaynakları, Patrikhane tarafından verilen rakamları desteklemeye yönelik olarak, vilayetlerin toplam nüfusları bakımından Patrikhane'nin öne sürdüğü rakamlara çok yakın rakamlar içeren, etnik gruplar bazındaki "1910 Türk Resmi İstatistikleri"ni delil olarak öne sürerler. Oysa böyle bir istatistik hiçbir zaman varolmamıştır. Osmanlılar vilayetlere göre toplam nüfus rakamlarını yayınlamışlar ve bu rakamlar, 1923 yılına kadar, Almanach de Gotha'da yer almışlardır; fakat 1910 yılına ait, nüfusun etnik gruplara göre dağılımını gösteren hiçbir belge yayınlanmamıştır ve doğal olarak böyle bir belgenin orijinal sureti hiçbir zaman bulunamamıştır. Mevcut olduğu iddia edilen "1910 Türk Resmi İstatistikleri" tamamen sahtedir.⁶⁵ Aynı şekilde, "Patrikhane İstatistikleri" de sahtedir. Bu konuya daha sonra tekrar değinilecektir.

Tablo VI'ten anlaşılacağı gibi, Rum istatistikleri belli bir "kalıp" izlenerek hazırlanmışlardır. Bu konuda izlenen yöntem, her vilayetteki Rum unsurunu gerçek sayısının iki katı veya hemen hemen iki katı olarak göstermek, buna karşın Müslüman sayısını azaltmak ve hattâ bazan her vilayetteki toplam nüfusu da olduğundan az göstermektir; zira vilayetin nüfusu az gösterildiğinde Müslüman nüfusun toplam nüfusa oranı azalmakta, Rumlar'ınki ise artmış olmaktadır. Bu durum, "Megali

İdea”nın hedefleri arasında yer alan “İyonya” vilayetleri ve İstanbul için özellikle geçerlidir. Her bir sancak ve vilayetin 1912 yılına ait nüfuslarını veren ve sıkça referans gösterilen Soteriadis, İzmir Sancağı’nın Rum nüfusunu 449 bin olarak vermektedir. Bu rakam, 1914 yılına ait istatistiklerdeki rakamlardan yüzde 109, bizim üst sınır tahminimizden ise yüzde 67 oranında daha fazladır. Soteriadis’in Müslümanlar ve vilayet toplamları için verdiği rakamlar ise, Rumlar için verilen rakamlar yine gerçektekinin yaklaşık iki misli olarak kalırken, “İyonya” vilayetlerinden uzaklaştıkça ve Rumlar’ın toplam nüfus içerisindeki oranları azaldıkça, 1914 Osmanlı nüfus istatistiğindeki rakamlara yaklaşmaktadır. Örneğin, Tablo VI’da belirtilmiş olmasa da, Bilecik Sancağı’nda yaşayan Müslüman nüfus Osmanlı nüfus istatistiğinde 197.4 bin, Soteriadis’de ise 194.4 bindir. Aynı sancaktaki toplam nüfus Osmanlı istatistiğinde 236.5 bin, Soteriadis’de ise 239.2 bindir. Rum Patrikhanesi İstatistikleri’nde, Asya’da kalan bölümü de dâhil, İstanbul’un Rum nüfusu 311.7 bin, Müslüman (Türk) nüfusu ise 433 bin olarak verilmektedir. Rumlar için verilen bu rakam, Osmanlı istatistiğinde belirtilen rakamdan yüzde 51.5, bizim üst sınır tahminimizden yüzde 30.1 oranında daha fazladır. Buna karşın, Patrikhane’nin verdiği Müslüman (Türk) nüfusu, nüfus istatistiğinde yer alan rakamın yüzde 22.75, bizim üst sınır tahminimizin ise yüzde 34.38 oranında altındadır.

TABLO VI: Farklı kaynaklara göre 1914 yılında Batı Anadolu'daki nüfusun etnik gruplar itibariyle dağılımı

	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Diğerleri	Toplam
I. 3 SANCAK İÇİN					
İzmir					
Nüfus Sayımı	378,883	214, 686	14, 273	32, 915	640, 757
Soteriadis ^a	219,494	449, 044	11, 395	74, 113	754, 046
Düzeltilmiş Nüfus Sayımı ^b	472,703	268, 521	17, 853	41, 169	800, 246
Manisa					
Nüfus Sayımı	378, 336	47, 326	4, 882	3, 910	434, 454
Soteriadis	247, 776	83, 625	3, 960	2, 564	337, 925
Düzeltilmiş Nüfus Sayımı	473, 208	59, 193	6, 106	4, 890	543, 397
Aydın					
Nüfus Sayımı	234, 449	30, 399	1,293	8, 648	274, 789
Soteriadis	162, 554 ^c	54, 633	634	2, 138 ^d	219, 959
Düzeltilmiş Nüfus Sayımı	293, 248	38, 023	1,617	10, 817	343, 705
II. TOPLAM (3 sancak için)					
Nüfus sayımı	991, 668	292, 411	20, 448	45, 473	1, 350, 000
Soteriadis	629, 824	587, 302	15, 989	78, 815	1, 311, 930
Düzeltilmiş Nüfus Sayımı	1, 239, 159	365, 736	25, 576	56, 876	1, 687, 347
II. DİĞER BATI SANCAKLARI^e					
Nüfus Sayımı	2, 008, 143	213, 969	85, 448	20, 169	2, 327, 729
Soteriadis	1, 640, 176	352, 759	95, 140 ^f	13, 127	2, 095, 262
Düzeltilmiş Nüfus Sayımı	2, 360, 225	248, 372	97, 739	23, 736	2, 729, 622
III. DAĞILIM (%)					
A) 3 SANCAK İÇİN					
Nüfus Sayımı	73. 46	21. 66	1. 51	3. 37	100. 00
Soteriadis	48. 01	44. 77	1. 22	6. 01	100. 00
Düzeltilmiş Nüfus Sayımı	73. 43	21. 68	1. 52	3. 37	100. 00
B) DİĞER BATI SANCAKLARI					
Nüfus Sayımı	86. 28	9. 19	3. 67	0. 87	100. 00
Soteriadis	78. 28	16. 84	4. 54	0. 63	100. 00
Düzeltilmiş Nüfus Sayımı	86. 47	9. 10	3. 58	0. 87	100. 00

Notlar

a. Orijinal kaynak: George Soteriadis, An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor (Balkan Yarımadası'nda ve Ön Asya'da Helenizm'i Gösteren Etnolojik Harita). London: Edward Stanford Ltd., 1918. Bu çalışmada, Soteriadis'in rakamları Nakracas (Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni: 1922 Anadolu Felaketi) tarafından verildiği şekli ile kullanılmıştır.

b. GSÜH=3, Ölüm Düzeyi=8 kabul edilerek yapılan üst sınır tahmini.

c. Nakracas tarafından verilen toplam rakam (Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni; 1922 Anadolu Felaketi, s. 107) 165,554'tür. Buna karşılık Nakracas'ın kazalar itibariyle verdiği rakamların toplamı ancak 162,554 yapmaktadır.

d. Müslüman (Türk), Rum ve Ermeniler'in kaza bazındaki nüfusları Sancağın toplam nüfusundan çıkartıldığında, "diğerleri" kategorisine giren nüfus 2,564 olmaktadır. Bu rakam, Nakracas tarafından verilmiş olan 2,138 rakamının üzerindedir (Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni; 1922 Anadolu Felaketi, s. 107).

e. Diğer sancaklar Denizli, Menteşe, Kale-i Sultaniye (Çanakkale), Karesi (Balıkesir) Hüdavendigâr (Bursa), Bilecik, Kütahya and Karahisar-ı Sahip'tir (Afyonkarahisar).

f. Nakracas (Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni; 1922 Anadolu Felaketi) Karahisar-ı Sahip'teki Ermeni nüfusu konusunda bir rakam vermemektedir. Bu çalışmada, nüfus sayımındaki rakam esas alınmış ve "diğerleri" kategorisi buna uygun hale getirilmiştir.⁶⁶

McCarthy⁶⁷ tarafından bir dedektif titizliğiyle ele alınıp kurgulanan Patrikhane ve Soteriadis istatistiklerinin ardındaki hikaye, burada bir kez daha anlatmaya değer. Patrikhane İstatistikleri ilk kez Polybius'un⁶⁸ hazırladığı raporda ortaya çıkmıştır. Polybius'un iddiasına göre Patrikhane İstatistikleri, 1910 yılındaki nüfus sayımında⁶⁹ Jön Türkler tarafından Müslüman unsurun olduğundan çok fazla sayıda gösterildiği yönündeki iddialar karşısında, Osmanlı Rumları için uygulanan nüfus sayımına dayalı olarak hazırlanmıştır. Polybius'un Patrikhane İstatistikleri olarak öne sürdüğü rakamlar 1918 yılında Soteriadis⁷⁰ ve 1919 yılında da Maccas⁷¹ tarafından, kaynak olarak Polybius'un adı verilmeden kullanılmıştır. Ancak, Polybius söz konusu istatistiklere yalnızca vilayet bazında yer vermiş olduğu halde, hem Soteriadis hem de Maccas nüfus rakamlarını her vilayet için vermekle kalmamışlar, aynı zamanda sancaklar ve kazalar için de vermişler ve bunu yaparken herhangi bir kaynak belirtmiş olmadıkları gibi, bu rakamların Patrikhane İstatistikleri'nden alınmış olduğu şeklinde bir ifadeye de yer vermişlerdir⁷². Söz konusu üç kişinin, Polybius, Soteriadis ve Maccas'ın, dışında başka bir kişinin böyle bir belgeyi gördüğü yönünde bugüne dek hiçbir emare bulunmadığını burada söylemeye gerek yok. Rum nüfusunu tesbit etmeye yönelik olarak böyle bir sayımın Cemaat kayıtlarına dayanılarak gerçekten yapılmış olduğu şeklinde bir iddia ortaya konulsa bile, böyle bir sayım sonucunda Rumlar konusunda bile güvenilir rakamlar elde edilmiş olması hemen hemen olanaksızdır; zira Cemaat kayıtlarında yalnızca ev ve evli çiftlerin sayılarına yer verilmektedir⁷³. Ayrıca, iddia edildiği gibi Rum nüfusu tesbite yönelik olarak Patrikhane tarafından ayrı bir nüfus sayımı gerçekleştirilmiş olsa bile, o zaman da

istatistiklerde diğer nüfus grupları, özellikle de Müslüman nüfus konusunda verilen bilgilerin kaynağına ilişkin sorular gündeme gelecektir⁷⁴.

1914 yılına ait nüfus istatistiğinde yer alan rakamların doğruluğu konusunda Rum kaynakları kullanılarak bir değerlendirme yapılabilir. 1928'te Yunanistan'da yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre, günümüz Türkiye'si sınırları içinde kalmış olan Ön Asya'dan, Karadeniz'den, Trakya'dan ve İstanbul'dan, Yunanistan'a göçeden Rumlar'ın sayısı 1,105,216'dır. "Felaket" olarak adlandırdıkları durum sonrasında Yunanistan'a göçetmiş olan Rumlar'dan sayıları 70 bine varan bir bölümü, 1922 Eylül ve 1923 Temmuz ayları arasında geçen dönem zarfında hastalıklardan ve gıdasızlığın yolaçtığı zayıflıktan⁷⁵ dolayı yaşamlarını yitirmişlerdir.⁷⁶ Yunanistan'a varan mültecilerden 50 bin kadarı, oradan Mısır'a, Fransa'ya ve ABD'ye göçetmiştir. 1927'de Türkiye'de yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre, o tarihte Türkiye'de yaşayan Ortodoks (Rum) nüfusu 109,905'tir⁷⁷. Bunları toplarsak, 1,335,121 rakamına ulaşırız. Bu rakam, Rum nüfusu konusunda 1914 yılına ait Osmanlı nüfus istatistiğinde verilen rakamdan yalnızca 194,425 eksiktir. Bizim üst sınır tahminimizin ise 433,481 altındadır.

Ancak, 1928 Yunanistan Nüfus Sayımı sonuçları mültecilerin gerçek sayısını ortaya koymamaktadır. Cemiyeti Akvam Mülteciler Komisyonu Üçüncü Başkanı Charles B. Eddy, bu nüfus sayımında mültecilerle ilgili rakamların eksik verildiğini ve mültecilerin sayısı konusunda 1,3 milyon gibi bir rakamın daha doğru olacağını ifade etmiştir⁷⁸. Mültecilerin sayısını 1,4 milyon gibi daha yüksek olarak belirtenler de vardır.⁷⁹ Eddy'nin raporunu doğru kabul edecek olursak, mültecilerin toplam sayısı 1,459,905'i bulacaktır. Bu rakam, 1914 yılına ait Osmanlı nüfus istatistiğinde verilen rakamdan yalnızca 33,641 eksiktir. Bizim üst sınır tahminimizin ise 308,697 altındadır. Bu farklılıklar, Birinci Dünya savaşı ve Türk-Yunan Savaşı⁸⁰ sırasında meydana gelen ölümlerden kaynaklanmakta olup, Osmanlı nüfus istatistiğinin büyük ölçüde güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır. İmparatorluk sınırları içerisinde yaşayan Rum nüfusu ile ilgili rakamlar konusunda olduğu gibi, Ermeni nüfus rakamları konusunda da ihtilaflar vardır. 19'uncu yüzyılın başlarından itibaren zamanın Batılı güçleri, Osmanlı Ermenileri'ne giderek artan bir ilgi göstermeye başlamışlardır. İlk etapta ülkeye misyonerler gelmiş, ve kısmen bu misyonerlerin çabaları sonucunda, özellikle Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Ermeniler arasında kültürel bir hareketlenme başlamıştır⁸¹. Zaman içerisinde bu hareketlenme, milliyetçi

akımların ve taleplerin ortaya çıkmasına yol açmış ve 19'uncu yüzyılın sonlarına doğru da ayaklanmalara ve terör faaliyetlerine dönüşmüştür. 1878 Berlin Kongresi sırasında Osmanlı Hükümeti, Ermeniler'in yoğun şekilde yaşadıkları bölgelerde, doğu vilayetlerinde, reformlar yapma taahhüdünde bulunmuştur. Bu durum, batılıların Ermeniler'le ilgili konulara olan ilgilerini daha da artırmış ve Ermeniler'in nüfusu konusunda çok fazla sayıda rakamın gündeme gelmesine yol açmıştır. Bunun örnekleri, Uras⁸², Karpat⁸³, McCarthy⁸⁴ ve Karpat⁸⁵ tarafından yapılan çalışmalarda görülebilir. Rakamlar arasında büyük farklılıklar görülmekte ve zaman zaman da çok abartılı rakamlara rastlanmaktadır. Birleşik Ermeni Delegasyonu tarafından Lozan Konferansı'na sunulan bir muhtıradan, Savaş öncesinde Türkiye'de 2,25 milyon Ermeni'nin yaşamakta olduğu, bunların 1,25 milyonunun öldürüldüğü, 700 bininin ise göç ettirildiği öne sürülmüştür.⁸⁶ Aynı konferans sırasında, İngiliz Heyeti'nin Başkanlığı'nı yürüten Lord Curzon'un, Türk Heyeti'ne yönelttiği: "...daha önceleri Küçük Asya'da yaşamakta olan 3 milyon Ermeni'nin sayısı nasıl olup ta 130 bine varacak kadar azaltıldı?" sorusu üzerine, Türk Heyeti'nin, sözü edilen 3 milyon rakamında bir hata olması gerektiği, zira daha önce hiçbir istatistikte bu rakama rastlamamış oldukları, ayrıca Avrupa'da yayınlanan istatistiklerin çoğu için kaynak teşkil eden Cuinet'in bile yalnızca 1.4 milyon Ermeni'den söz ettiği şeklindeki yanıtı karşısında, Lord Curzon sessiz kalmıştır.⁸⁷ Bir dönem için, Ermeni nüfusu konusunda tahminde bulunmak, adeta isteyen herkesin katılabildiği bir oyun haline gelmiştir.

Acaba Osmanlı İstatistikleri Ermeni nüfusu konusunda neler söylüyordu? 1914 yılına ait nüfus istatistiğine göre, bugünkü Türkiye'nin yaklaşık sınırları içerisinde kalmış olan alanda o dönemde yaşamakta olan Ermeniler'in sayısı 1.27 milyondur. Bizim üst sınır tahminimize göre ise bu rakam 1.67 milyondur ve Ermeniler o dönemde nüfusun yüzde 7.91'ini oluşturuyorlardı⁸⁸.

Yapılan çeşitli nüfus tahminleri arasındaki ihtilafın merkezinde, Osmanlı Hükümeti'nin Ermeniler lehinde reformlar yapma vaadinde bulunduğu doğudaki altı vilayette (Vilayet-i Sitte) yaşayan Ermeni nüfusun miktarı yer almaktadır. Bu vilayetlerdeki Ermeni nüfusu, 1914 nüfus istatistiğine göre 639 bin, zamanın Ermeni Patrikhanesi'nce 1912 yılında verilen rakamlara göre ise 1.018 milyondur. Bizim üst sınır tahminimizde bu sayı 912.6 milyon olarak bulunmuştur. 1914 yılına ait nüfus istatistiğine göre bu vilayetlerde yaşayan Müslümanlar toplam

nüfusun yüzde 79.32'sini, Ermeniler ise yüzde 16.47'sini oluşturuyorlardı (Tablo VII). Patrikhane İstatistikleri'nde Müslümanlar'ın toplam nüfusun yüzde 53.23'ünü, Ermeniler'in ise yüzde 38.93'ünü oluşturdukları belirtilmektedir. Bizim üst sınır tahminimizin sonuçlarına bakıldığında, Müslümanlar'ın oranının Osmanlı nüfus istatistiklerinde verilen rakamdan biraz daha az (yüzde 77.52), Ermeniler'in oranının ise biraz daha fazla olduğu (yüzde 18.35) görülmektedir. Patrikhane tarafından verilen rakamlarda, Ermeni nüfusunun toplam nüfusa oranı, Osmanlı nüfus istatistiğinde ve bizim üst sınır tahminlerimizde belirtilen rakamların iki katını aşmaktadır. Söz konusu altı vilayetteki toplam nüfusa gelince; bu konuda Patrikhane'nin verdiği rakam nüfus istatistiğinde verilen rakamın ancak yüzde 67.39'u, bizim üst sınır tahminimizde bulunan rakamın ise sadece yüzde 52.58'i kadardır.

Daha önce, 1882 yılında, Patrikhane Ermeniler'e ilişkin bir grup rakam vermiş bulunuyordu. Bu rakamlara göre, altı vilayetteki Ermeniler'in nüfusu 1.63 milyondur. Bu, 1914 Osmanlı nüfus istatistiğindeki sayının 2.55 katıdır. Patrikhane daha sonra 1912'de yeni rakamlar yayınladığında, söz konusu rakamlar üstü kapalı olarak yadsınmıştır.

Ermeni Patrikhanesi'nin söz konusu rakamları ortaya koyarken izlediği taktik, sahte Rum Patrikhanesi İstatistikleri'nde uygulanan taktiğin aynısıdır: Cuinet tarafından yapılan tahminler ya da daha önceki Osmanlı nüfus sayımlarında verilen Ermeni sayısının iki katına ya da hemen hemen iki katına çıkartılması, buna karşılık Müslüman sayısının ve vilayetlerin toplam nüfuslarının daha da büyük oranlarda azaltılmasıdır.

Patrikhane tarafından verilen rakamların doğruluğunu destekleyen hiçbir delil mevcut değildir. Bunların; kilise kayıtlarına dayanılarak ortaya konulmuş oldukları düşünülebilir. Ancak bugüne dek, ne herhangi bir yerel kilisede tutulmuş olan bir kayıt, ne de Patrikhane tarafından İstanbul'da yerel kilise kayıtlarının biraraya getirilmesi ile oluşturulmuş herhangi bir belge kanıt olarak ortaya konulmuş değildir.⁸⁹ Daha da önemlisi, Ermeni nüfusa ilişkin bu gibi kayıtlar gerçekten mevcut olmuş olsalar dahi, bölgede bulunan rahipler ve rakamlarını onlardan alan Patrikhane, Müslümanlar'ın sayısını bir nüfus sayımı olmadan nasıl bilebilirlerdi? Nitekim nüfus sayımı sonuçları Patrikhane'yi yalamaktadır. Sonuç olarak şu ortaya çıkmaktadır ki Patrikhane tarafından öne sürülen rakamlar siyasi amaçlı bir tertipten başka birşey değildi.

TABLE VII: 1914'te altı vilayet (vilayet-i sitte)'deki nüfusun etnik gruplar itibariyle dağılımı

	Müslümanlar ^a	Rumlar ^b	Ermeniler ^c	Diğerleri	Toplam
I. VİLAYETLER					
Erzurum	673,297	4,864	136,618	653	815,432
I) Nüfus Sayımı	400,000	12,000	215,000	3,000	630,000
II) Patrikhane: a ^{d e} b ^f			280,000		1,002,931
III) Düzeltilmiş Nüfus Sayımı (M8)	828,114	5,982	168,032	803	
Bitlis					
I) Nüfus Sayımı	309,999		119,132	8,348	437,479
II) Patrikhane: a)	182,000		180,000	20,000	382,000
b)			250,000		
III) Düzeltilmiş Nüfus Sayımı (M8)	427,634		205,540	11,516	644,690
Diyarbakır					
I) Nüfus Sayımı	492,101	1935	73,226	52,563	619,825
II) Patrikhane: a)	127,000		105,000	64,000	296,000
b)			150,000		
III) Düzeltilmiş Nüfus Sayımı (M 8)	619,929	2,438	92,247	66,217	780,831
Sivas					
I) Nüfus Sayımı	939,735	75,324	151,674	2,710	1,169,443
II) Patrikhane: a)	287,000	30,000	165,000	25,000	507,000
b)			280,000		
III) Düzeltilmiş Nüfus Sayımı (M 8)	1,163,879	93,290	187,851	3,356	1,448,376
5) Mamüretülaziz ^g					
I) Nüfus sayımı	483,240	2,041	90,729	3,013	579,023
II) Patrikhane: a)	277,000		168,000	5,000	450,000
b)	638,954		270,000		
III) Düzeltilmiş Nüfus Sayımı (M 8)	590,293	2,579	119,964	3,984	765,487
6) Van					
I) Nüfus Sayımı	179,380	1	67,792	11,968	259,141
II) Patrikhane: a)	119,000		185,000	46,000	350,000
b)			400,000		
III) Düzeltilmiş Nüfus Sayımı (M 8)	225,751	1	138,967	15,062	379,781
II TOPLAM					
I) Nüfus Sayımı	3,077,752	84,165	639,171	79,255	3,880,343
II) Patrikhane: a)	1,392,000	42,000	1,018,000	163,000	2,615,000
b)			1,630,000		
III) Düzeltilmiş Nüfus Sayımı (M 8)	3,855,600	104,290	912,601	100,938	4,973,429
III. DAĞILIM (%)					
I) Nüfus Sayımı	79.32	2.17	16.47	2.04	100.00
II) Patrikhane: a)	53.23	1.61	38.93	6.23	100.00
III) Düzeltilmiş Nüfus Sayımı (M 8)	77.52	2.10	18.35	2.03	100.00

Notlar

a. Ermeni Patrikhanesi'nin tahmininde Müslümanlar konusunda burada verilen rakamlar, Türkler'i, Çerkezler'i, İranlılar'ı, Kürtler'i, Kızılbaşlar'ı ve Zazalar'ı kapsamaktadır. Patrikhane'nin rakamlarına, Siirt'in güneyinde, Diyarbakır'ın güneyinde, Harput Vilayeti'ne bağlı olan Malatya'nın güneyinde ve Sivas'ın batısı ile güneybatısında yaşayanlar dâhil değildir.

b. Nüfus sayımı rakamlarına Keldaniler, Yakubiler ve Nasturiler dışında kalan Hristiyanlar ve Rum Katolikler dâhildir.

c. Nüfus sayımı rakamlarına Gregoryenler, Ermeni Katolikler ve Protestanlar dâhildir. Protestanlar'dan bazıları Ermeni olmayabilirler.

d. Patrikhane tarafından verilen rakamların orijinal kaynağı, Patriarcat Arménien de Constantinople, Population Arménienne de la Turquie Avant la Guerre. Paris: 1920'dir. Bu çalışmada kullanılan rakamlar McCarthy'den (McCarthy, Justin, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 55'den alınmıştır.

e. a satırındaki rakamlar 1911/ 12 yıllarına aittir.

f. b satırındaki rakamlar 1882 yılına aittir.

g. Kayseri'nin Bünyan-ı Hamid kazasında içine almaktadır.⁹⁰

SONUÇLAR

Askere alınacakları tesbit edebilmek ve vergi gelirlerini hesaplayabilmek için Müslüman ve gayrimüslim tebaanın sayısını bilmeye ihtiyaç duyduklarından Osmanlılar nüfus sayımlarına büyük ilgi göstermişlerdir. Nüfus sayımı ve nüfusta meydana gelen değişikliklerin kaydı konusunda uyguladıkları süreçler zamanla gelişme göstermiş ve tebaaya resmi işlemlerinde kimlik belgesi ibraz etme zorunluluğu getirilmesi nedeniyle, sayımlar ve nüfus kayıtları giderek daha iyi hale gelmiştir.

Ancak yapılan nüfus sayımları kuşkusuz mükemmel değildi. Kadın ve çocuklar, özellikle bazı vilayetlerde ciddi şekilde, eksik sayılmışlardı. Bu hatalar düzeltilebilir niteliktedir ve bu çalışmada, idarî birimler itibarıyla birer alt ve üst sınır tahmini oluşturularak, düzeltmeler yapılmıştır.

Azınlıklara mensup çeşitli taraftarlarca çeşitli siyasi amaçları desteklemek üzere ortaya atılan nüfus rakamları, yapılan incelemeler sonucunda geçerliliklerini sürdürememektedirler. Osmanlı makamlarının nüfus sayımı ile ilgili süreçlere siyasi amaçlı herhangi bir müdahalede bulduklarını, yahut ta nüfus kayıtlarında herhangi bir sahteciliğe başvurduklarını gösteren hiçbir delil bulunmamaktadır. Kadınlar ve çocukların eksik sayılmalarından kaynaklanan hatalar düzeltildiğinde, Osmanlı nüfus kayıtlarının güvenilir belgeler oldukları görülmektedir.

EK

Tablo A I: İdarî birimler itibarıyla 1897 Osmanlı Nüfus İstatistikindeki Nüfuslar ve Düzeltilmiş Nüfuslar

İdarî Birim	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Bulgarlar	Diğerleri	Toplam
Dersaadet						
i) C ^a	520,194	162,117	166,185	6,364	48,627	903,482
ii) M5 ^b	586,773	180,905	187,990	7,168	54,769	1,017,605
iii) M8 ^c	612,356	188,792	196,186	7,481	57,169	1,061,972
Edirne						
i) C	539,031	290,242	18,458	121,870	16,361	985,962
ii) M5	637,135	343,066	21,817	144,050	19,849	1,165,917
iii) M8	666,727	358,984	22,830	150,741	20,771	1,220,053
Aydın						
i) C	1,203,776	229,598	15,229	548	29,273	1,478,424
ii) M5	1,438,873	274,438	18,204	655	30,631	1,762,801
iii) M8	1,505,683	287,181	19,049	685	32,053	1,844,651
Erzurum						
i) C	513,446	3,296	120,147		126	637,015
ii) M5	603,504	3,874	141,221		148	748,747
iii) M8	631,487	4,054	147,773		155	783,469
Adana						
i) C	355,912	6,132	36,695		25	398,764
ii) M5	459,518	7,917	47,377		32	514,844
iii) M8	480,837	8,284	49,575		34	538,730
İşkodra						
i) C	78,999	8,530				87,529
ii) M5	102,549	11,073				113,622
iii) M8	107,304	11,587				118,891
İzmit						
i) C	155,565	27,722	44,953		203	228,443
ii) M5	184,360	32,853	53,274		240	270,727
iii) M8	192,916	37,655	55,746		252	286,569
Ankara						
i) C	895,196	36,900	81,437		5,210	1,018,744
ii) M5	1,055,078	43,492	95,982		6,141	1,200,693
iii) M8	1,104,045	45,510	100,435		6,425	1,256,415
Beyrut						
i) C	505,019	76,261	2,921		36,562	620,763
ii) M5	594,458	89,767	3,438		43,037	730,700
iii) M8	622,032	93,932	3,598		45,034	764,596
Bitlis						
i) C	224,772		108,050		5,820	338,642
ii) M5	296,317		142,442		7,673	446,432
iii) M8	310,050		149,052		8,029	467,131
Biga						
i) C	121,327	17,681	1,842	612	2,442	143,904
ii) M5	142,765	20,805	2,167	720	2,874	169,331
iii) M8	149,389	21,771	2,268	754	3,007	177,189
Cezayir-i Bahri Sefid						
i) C	30,578	253,066	10		3,082	286,736
ii) M5	33,266	275,311	12		3,353	311,942
iii) M8	34,810	288,090	14		3,509	326,423

İdari Birim	Müslüman	Rumlar	Ermeniler	Bulgarlar	Diğerleri	Toplam
Çatalca						
i) C	16,320	36,520	979	5,787	1,395	61,001
ii) M5	18,329	41,056	1,099	6,499	1,567	68,550
iii)M8	19,179	42,918	1,151	6,801	1,639	71,688
Halep						
i) C	712,585	18,389	70,663		17,601	819,238
ii) M5	835,363	21,557	82,838		20,634	960,392
iii)M8	874,128	22,558	86,682		21,591	1,004,959
Hüdavendigâr						
i) C	1,234,304	144,138	70,262	2,267	3,323	1,454,294
ii) M5	1,351,439	157,817	76,930	2,482	3,638	1,592,306
iii)M8	1,414,142	165,139	80,499	2,780	3,807	1,666,367
Diyarbakır						
i) C	329,843	1,526	60,175		23,113	414,657
ii) M5	397,097	1,837	72,445		27,826	499,205
iii)M8	415,536	1,922	75,806		29,117	522,381
Zor						
i) C	50,767	16	474		19	51,270
ii) M5	58,986	12	550		22	59,570
iii)M8	61,723	12	576		23	62,334
Selanik						
i) C	452,175	296,989	51	239,270	50,468	1,038,953
ii) M5	545,142	357,098	65	288,464	60,844	1,251,613
iii)M8	570,916	373,667	68	301,863	63,667	1,310,181
Suriye						
i) C	476,434	55,185	1,478		18,037	551,135
ii) M5	579,773	67,155	1,799		21,949	670,676
iii)M8	606,691	70,271	1,882		22,968	701,812
Sivas						
i) C	807,651	42,123	129,085		2,017	980,876
ii) M5	955,936	49,857	152,785		2,387	1,160,965
iii)M8	1,000,275	52,169	159,874		2,498	1,214,816
Şehremanatı Mülhakatı						
i) C						
ii) M5	47,728	36,990	3,074	17	497	88,306
iii)M8	53,770	41,661	3,463	19	560	99,473
Trabzon						
i) C	56,115	43,595	3,614	20	586	103,930
ii) M8	933,728	181,044	49,782		41	1,164,595
Kosova						
i) C	943,906	183,017	50,325		42	1,177,290
ii) M5	432,178	36,420	0	275,702	10,334	754,634
iii)M8	604,920	50,977	0	385,900	14,464	1,056,261
Kastamonu						
i) C	633,011	53,344	0	403,821	15,135	1,105,311
ii) M5	945,192	17,040	6,652			968,884
iii)M8	1,098,880	19,811	7,734			1,126,425
	1,149,920	20,731	8,093			1,178,744

İdari Birim	Müslüman	Rumlar	Ermeniler	Bulgarlar	Diğerleri	Toplam
Konya						
i) C	942,932	68,186			744	1,022,834
ii) M5	1,175,364	84,994	10,972		927	1,274,962
iii) M8	1,229,960	88,938	13,677		970	1,334,179
Kudüs			14,311			
i) C	217,346	19,539			20,365	258,860
ii) M5	231,604	20,821	1,610		21,701	275,842
iii) M8	242,363	31,787	1,716		22,708	298,653
Manastır			1,795			
i) C	252,962	272,205		177,750	8,527	711,466
ii) M5	280,560	301,903	22	197,143	9,457	789,087
iii) M8	293,587	315,921	24	206,297	9,896	825,726
Mamüratülaziz			25			
i) C	380,092	958			2,135	466,579
ii) M5	480,284	1,211	83,394		2,698	589,570
iii) M8	502,596	1,267	105,377		2,823	616,952
Musul			110,266			
i) C	186,818	13			11,383	198,288
ii) M5	428,056	29			26,083	454,337
iii) M8	447,915	31			27,292	475,415
Van						
i) C	76,956				0	132,007
ii) M5	92,554		55,051		0	158,763
iii) M8	96,849		66,209		0	166,131
Yanya			69,282			
i) C	221,475	287,812			7,394	516,681
ii) M5	243,778	316,795			8,138	568,711
iii) M8	255,093	331,499			8,516	595,108

Notlar

- Osmanlı nüfus istatistiğindeki nüfus.
- Ölüm Düzeyi= 5 için düzeltilmiş nüfus.
- Ölüm Düzeyi= 8 için düzeltilmiş nüfus⁹¹.

TABLO A II: İdari birimler itibarıyla 1914 Osmanlı Nüfus İstatistiğindeki nüfuslar ve düzeltilmiş nüfuslar

İdari Birim	Müslümanlar	Rumlar ^d	Ermeniler ^e	Diğerleri	Toplam
Edirne					
i) C ^a	360,417	224,680	19,888	26,109	631,094
ii) M5 ^b	426,012	265,572	23,508	30,860	745,952
iii) M8 ^c	445,780	277,894	24,599	32,293	780,566
Erzurum					
i) C	673,297	4,864	136,618	653	815,432
ii) M5	791,393	5,717	160,581	767	958,458
iii) M8	828,114	5,982	168,032	803	1,002,931
İstanbul					
i) C	560,434	205,762	84,093	59,689	909,978
ii) M5	632,169	229,610	94,713	67,227	1,023,719
iii) M8	659,732	239,621	99,109	70,347	1,068,809
Adana					
i) C	341,903	8,974	57,686	2,460	411,023
ii) M5	444,431	11,586	74,478	3,176	533,671
iii) M8	461,913	12,124	77,934	3,323	555,294
Ankara					
i) C	877,285	20,240	53,957	2,335	953,817
ii) M5	1,033,968	23,855	63,594	2,752	1,124,169
iii) M8	1,081,944	24,961	66,544	2,879	1,176,328
Aydın					
i) C	1,249,067	299,097	20,766	39,812	1,608,742
ii) M5	1,493,009	357,511	24,822	47,586	1,922,928
iii) M8	1,562,285	374,099	25,973	49,795	2,012,152
Bitlis					
i) C	309,999		119,132	8,348	437,479
ii) M5	408,672		196,427	11,005	616,104
iii) M8	427,634		205,540	11,516	644,690
Beyrut					
i) C	648,314	111,454	5,288	59,817	824,873
ii) M5	763,130	131,193	6,224	70,411	970,958
iii) M8	798,540	137,280	6,513	73,678	1,016,011
Halep					
i) C	576,320	21,954	49,486	20,030	667,790
ii) M5	675,620	25,737	58,012	23,481	782,850
iii) M8	706,969	26,931	60,704	24,571	819,175
Hüdavendigâr ^f					
i) C	474,114	74,927	61,191	5,995	616,227
ii) M5	519,107	82,038	66,998	6,564	674,707
iii) M8	543,194	85,845	70,107	6,868	706,014
Diyarbakır					
i) C	492,101	1,935	73,226	52,563	619,825
ii) M5	592,440	2,329	88,157	63,280	746,206
iii) M8	619,929	2,438	92,247	66,217	780,831
Suriye					
i) C	791,582	88,640	2,533	35,654	918,409
ii) M5	963,276	107,866	3,082	43,387	1,117,611
iii) M8	1,007,972	112,871	3,,225	45,400	1,169,468

TABLO A II: Devamı

İdari Birim	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Diğerleri	Toplam
Çatalca					
i) C	20,048	36,797	842	2,069	59,756
ii) M5	22,516	41,327	946	2,324	67,113
iii) M8	23,560	43,244	989	2,432	70,225
Zor					
i) C	65,770	45	283	196	66,294
ii) M5	76,418	52	329	228	77,027
iii) M8	79,689	55	344	238	80,326
Kudüs-i Şerif					
i) C	266,044	27,121	3,043	31,960	328,168
ii) M5	283,496	28,900	3,243	31,961	347,600
iii) M8	296,679	30,244	3,393	33,444	363,376
Karahisar-ı Sahip					
i) C	277,659	632	7,448	81	285,820
ii) M5	304,009	692	8,154	90	312,945
iii) M8	318,115	724	8,533	92	327,464
Karesi					
i) C	359,804	97,497	8,704	6,965	472,970
ii) M5	393,949	106,749	9,530	7,626	517,854
iii) M8	412,268	111,713	9,972	7,980	541,933
Kale-i Sultaniye					
i) C	149,903	8,550	2,541	4,821	165,815
ii) M5	176,391	10,061	2,990	5,673	195,115
iii) M8	184,593	10,529	3,129	5,936	204,187
Kayseri					
i) C	184,292	26,590	52,192		263,074
ii) M5	217,667	37,406	61,644		316,717
iii) M8	227,789	32,866	64,504		325,159
Kütahya					
i) C	303,348	8,755	4,548	243	316,894
ii) M5	332,136	9,586	4,979	266	346,967
iii) M8	347,580	10,032	5,211	278	363,101
Maraş					
i) C					
ii) M5	152,645	34	38,433	1,443	192,555
iii) M8	178,946	39	45,055	1,692	225,732
Menteşe	187,267	42	47,146	1,770	236,225
i) C					
ii) M5	188,916	19,923	12	2,023	210,874
iii) M8	225,811	23,814	14	2,418	252,057
Niğde	236,312	24,921	15	2,531	263,779
i) C					
ii) M5	227,100	58,312	5,704		291,116
iii) M8	283,080	72,686	7,110		362,876
	296,243	76,066	7,440		379,749

TABLO A II: Devamı

İdari Birim	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Diğerleri	Toplam
Sivas					
i) C	939,735	75,324	151,674	2,710	1,169,443
ii) M5	1,112,270	89,153	179,521	3,208	1,384,152
iii) M8	1,163,879	93,290	187,851	3,356	1,448,376
Trabzon					
i) C	921,128	161,574	40,237	8	1,122,947
ii) M8	931,168	163,335	40,675	8	1,135,186
Kastamonu					
i) C	737,302	20,958	8,959	8	767,227
ii) M5	857,187	24,366	10,446	9	892,008
iii) M8	896,961	25,496	10,899	9	933,365
Konya					
i) C	750,712	25,150	13,225	21	789,108
ii) M5	935,763	31,349	16,484	26	983,622
iii) M8	979,182	32,804	17,249	27	1,029,262
Mamuretülaziz					
i) C	446,379	971	87,864	3,013	538,227
ii) M5	564,045	1,227	111,025	3,807	680,104
iii) M8	590,273	1,284	116,176	3,984	711,717
Van					
i) C	179,380	1	67,792	11,968	259,141
ii) M5	215,740	1	132,792	14,394	362,927
iii) M8	225,751	1	138,967	15,062	379,781
Eskişehir					
i) C	140,578	2,613	8,807	728	152,726
ii) M5	159,809	2,970	10,012	828	173,619
iii) M8	167,218	3,108	10,476	866	181,668
Antalya					
i) C	235,762	12,385	630	909	249,686
ii) M5	293,877	15,438	785	1,133	311,233
iii) M8	307,513	16,154	822	1,186	325,675
Urfa					
i) C	149,384	2	18,370	3,232	170,988
ii) M5	175,123	2	21,535	3,789	200,449
iii) M8	183,249	2	22,534	3,965	209,750
İçil					
i) C	102,034	2,507	341	312	105,194
ii) M5	131,736	3,237	440	403	135,816
iii) M8	137,848	3,387	461	421	142,117
İzmit					
i) C	226,859	40,048	57,789	457	325,153
ii) M5	268,851	47,461	68,486	542	385,340
iii) M8	281,325	49,663	71,664	567	403,219
Bolu					
i) C	399,281	5,151	2,972	1,242	408,646
ii) M5	464,204	5,989	3,455	1,444	475,092
iii) M8	485,743	6,266	3,615	1,511	497,135
Canik					
i) C	265,950	98,739	28,576	37	393,302
ii) M8	272,386	101,128	29,267	38	402,819

Notlar

- a. Osmanlı nüfus istatistiğindeki nüfus.
- b. Ölüm Düzeyi= 5 için düzeltilmiş nüfus.
- c. Ölüm Düzeyi= 8 için düzeltilmiş nüfus.
- d. Ortodoksları ve Rum Katolikleri içermektedir.
- e. Gregoryenler'i, Katolik Ermeniler'i ve Protestanlar'ı içermektedir.

Bir kısım Protestanlar Ermeni olmayabilirler.

f. 1897 yılında nüfusu 1,454,294 iken 1914'te 616,227'ye düşen Hüdavendigâr'da meydana gelen bu büyük nüfus azalması, Karesi ile Karahisar-ı Sahip adında iki yeni idari birimin oluşturularak Hüdavendigâr'dan ayrılmasından ve yerleşim birimi sınırlarının yeniden belirlenmesinden kaynaklanmıştır⁹².